

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра економічної теорії і
суспільних наук

Основи економічної теорії:

курс лекцій для здобувачів вищої освіти спеціальностей 051
«Економіка», 073 «Менеджмент», 281 «Публічне управління та
адміністрування» денної та заочної форм навчання

**Миколаїв
2019**

УДК 330.8
О-75

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від _____ року, протокол № _____

Укладач:

І. Б. Золотих — канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Т. Я. Іваненко— канд. екон. наук , доцент кафедри управління виробництвом та інноваційної діяльності підприємств Миколаївського національного аграрного університету ;

А.М. Ужва— докт. екон. наук, доцент кафедри обліку та оподаткування Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Миколаївський національний
аграрний університет, 2019

Зміст дисципліни « Основи економічної теорії »

Модуль I. Загальні основи економічної теорії (політекономії)

Тема 1. Предмет і метод дисципліни «Економічна теорія : політекономія»

Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори та результати.

Тема 3. Власність та її форми.

Тема 4. Товарне виробництво

Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг

Модуль 2. Принципи функціонування ринкової економіки

Тема 6. Ринок і механізм його функціонування

Тема 7. Ринкова інфраструктура

Модуль 3. Підприємство в системі ринкових відносин

Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво.

Тема 9. Аграрні відносини. Основи підприємництва
в аграрному секторі економіки

Тема 10. Доходи населення

Модуль 4. Суспільне відтворення. Макроекономічна стабільність.

Тема 11. Суспільне відтворення. Циклічність як фактор макроекономічної стабільності.

Тема 12. Фінансово-кредитна система суспільства

Тема 13. Державне регулювання ринкової економіки

Модуль 5. Сучасне світове господарство

Тема 14. Світове господарство. Система міжнародних економічних відносин

Тема.15 Глобальні економічні проблеми

Введення

Сьогодні потреба в економічних знаннях вельми велика на всіх рівнях від держави до різних ринкових інститутів, від законодавчих до виконавчих органів управління, від фахівців до учнів. В силу обставин всі ми стаємо трошки економістами, бо, як дотепно зауважив Бернард Шоу, економіка — це вміння користуватися життям найкращим чином. Економічна теорія, побудована на фактах реальної дійсності, допомагає зрозуміти всю складність відбуваються у світі, орієнтуватися в історичному русі. Економічні знання є обов'язковою складовою гуманітарної освіти та професійної підготовки студентів. Головне завдання економічної освіти студентів полягає у формуванні сучасного типу економічного мислення і поведінки на основі вироблення уявлень про структуру та функції основних ланок ринкової економіки, про логіку та ефективності головних економічних процесів, принципах прийняття оптимальних економічних рішень, правових та етичних засадах функціонування та взаємодії суб'єктів економіки.

Економічні знання - обов'язкова умова виховання студентів як громадян з активною життєвою позицією. І чим глибше економічні знання, тим вище рейтинг фахівця будь-якого профілю.

Модуль I. Загальні основи економічної теорії (політекономії)

Тема 1: Предмет і методи економічної теорії(політекономії)

1. Матеріальне виробництво — основа життя людського суспільства.
2. Процес праці та його елементи
3. Предмет економічної теорії (політекономії), економічні відносини та їх система
4. Методи і функції економічної теорії. Економічні закони і їх система.
5. Політекономія и економічна політика

1. Матеріальне виробництво — основа життя людського суспільства.

Щоб жити, працювати, любити, писати вірші, складати музику і вивчати зірки необхідно спочатку щось є, де ж жити ,у щось одягатися. Їжа, житло, одяг - ось три проблеми, навколо яких будується і організовується суспільство. Отже, ці блага потрібно виробляти.

Може бути, деяким здається це не зовсім благородно, але без цього не може людина займатися духовною діяльністю. Це необхідна умова, передумова людського життя і, звичайно ж існування духовного світу людини. Без виробництва немає людського життя, немає і духовної її сутності. Якщо уявити, що на якийсь час людство не вироблятиме, то неминуче виникне голод.

На практиці зниження рівня матеріального виробництва завжди призводить до загострення багатьох соціальних проблем. Спостерігається падіння духовності суспільства, моралі, культури, загострюється кримінальна обстановка, зростає кількість крадіжок, вбивств і т.д., тому відродження культури і духовного рівня суспільства неможливо без підйому і розвитку економіки.

2. Процес праці та його елементи

Вихідним моментом всякого матеріального виробництва є праця. Трудитися поодиноці неможливо. Праця передбачає спілкування. Люди спілкуючись, обмінюються досвідом, не тільки своїми турботами, думками, але й діяльністю. Користуються в процесі виробництва досягненнями, досвідом один одного. Тому можна стверджувати, що основою спільного життя людей є їх спільна трудова діяльність.

Процес праці неможливий без трьох своїх елементів: самої праці, засобів праці і предметів праці.

Праця, з одного боку, це усвідомлена діяльність людини, спрямована на перетворення природи, пристосування її для задоволення людських потреб. З іншого боку, праця - це витрачання людської робочої сили.

Робоча сила є сукупність фізичних і духовних здібностей людини, якими він потенційно своєму розпорядженні і використовує при виробництві матеріальних благ.

Засоби праці є комплекс речей і предметів, за допомогою яких людина трудиться, виробляє матеріальні блага. Це енергія, машини, механізми і т.д.

Предметом праці є те, на що спрямований людську працю або те з чого виробляються матеріальні блага. Ця сировина, матеріали, напівфабрикати і т.д.

Засоби праці та предмети праці разом є засоби виробництва.

Необхідно відзначити, що сама праця, засоби праці і предмети праці не можуть існувати і функціонувати без природи (поза природи) і її ресурсів.

Земля виступає і як географічний фактор виробництва (просторовий аспект) і як головний засіб праці, і як головний предмет праці. У процесі виробництва використовуються її надра - вся сукупність корисних копалин, а також її біологічні, фізичні властивості. Отже, поза природи, без землі не може бути ніякого виробництва.

Таким чином, можна виділити три фактори виробництва: праця, засоби виробництва і землю. Робоча сила здійснює жива праця за допомогою засобів виробництва, в яких втілений працю (уречевлена праця). Робоча сила виступає в процесі виробництва як особистий фактор, а засоби виробництва - як речовинний. Робоча сила і засоби виробництва в сукупності представляють собою продуктивні сили суспільства. Продуктивні сили - це лише одна сторона суспільного виробництва. Інший його стороною є виробничі відносини.

У ході виробництва люди вступають у певні відносини. Одні з них організують виробництво, інші безпосередньо зайняті в ньому, треті доводять готовий продукт до споживача і т.д., тобто виробництво організовано. Такі відносини називаються організаційно-економічними.

Організація виробництва залежить від конкретної форми власності, пануючої в суспільстві. Ми будемо мати на увазі власність на фактори виробництва (робочу силу, землю і засоби виробництва). Такі відносини називаються соціально-економічними і становлять зміст організаційно-економічних відносин. Разом вони становлять виробничі відносини, тобто економічні. Кому належать засоби виробництва, в його інтересах і ведеться виробництво. Якщо засоби виробництва належать колективу, значить в інтересах колективу і ведеться виробництво і т.д. (держава, індивід)

Таким чином, економічна наука вивчає виробничі відносини, які виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання, матеріальних благ і послуг.

Господарська діяльність являє собою складний комплекс явищ і процесів, в якому виділяються 4 фази: саме виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Виробництво — це процес створення матеріальних і духовних благ. Розподіл — це процес визначення частки, кількості, пропорції, в якій кожен господарюючий суб'єкт бере участь у виробленому продукті.

Обмін — це процес руху матеріальних благ і послуг від одного суб'єкта до іншого і форма суспільного зв'язку виробників і споживачів.

Споживання — це процес використання результатів виробництва для задоволення певних потреб.

Весь процес виробництва являє собою перетворення людиною природних ресурсів у предмети споживання. Людські потреби зростають з часом кількісно і якісно. А ресурси в певний момент часу обмежені, деякі з них рідкісні. Людство завжди намагалось подолати обмеженість ресурсів. Це і було практично основною причиною всіх воєн в його історії. З іншого боку людство завжди боролось за економію цих ресурсів. Піднімаючись сходами розвитку люди вдосконалювали процес виробництва та підвищували продуктивність праці, як могли економили робочий час.

3. Предмет економічної теорії (політекономії), економічні відносини та їх система

Кожна наука має свій предмет вивчення. В сучасних умовах загальним об'єктом вивчення виступає суспільне виробництво як цілісний організаційно-економічний комплекс (економіка). Але економічна теорія політекономія вивчає конкретно виробництво, технічні його аспекти вивчають інші технічні науки. Предметом же економічної теорії (політекономії) є лише соціально-економічна суть виробництва, тобто ті виробничі (економічні) відносини, які виникають між людьми в процесі функціонування суспільного виробництва. Вивчаючи виробничі відносини (

економічна) відносини людей вона розглядає не лише організаційно-економічні та технічно-економічні питання (надаючи їм досить важливе значення), але й вивчає соціальне-економічні умови, в яких відбувається життєдіяльність людей. Тому економічна теорія (політекономія) дає можливість відповісти не тільки на питання: що, як і для кого потрібно виробляти, але й на питання більш суттєві : чим визначається характер виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ ? Чому при виробництві продовольчої продукції в кількості , яка перевершує майже в чотири рази нормальної потреби людей, близько 200 млн чоловік помирає від голоду ? Чому соціальна справедливість, до якої людство прагне всю свою історію, яка лежить в основі християнської релігії, досягнення якої декларується більшістю реформаторів впродовж уже сотень років, так і не стала нормою життя людського суспільства.

4.Методи і функції економічної теорії. Економічні закони та їх система.

Наука виробила і застосовує різні способи і прийоми пізнання дійсності. До них відносяться: статистичне спостереження, висування і перевірка гіпотез, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання процесів, постановка експериментів і т.д. Ці способи і прийоми використовуються як у природних, так і в суспільних науках.

Якщо в хімії особливе значення має лабораторний експеримент, то в економічній теорії - метод наукової абстракції. Абстрагування означає очищення наших уявлень про досліджуваному об'єкті від випадкового, що приходить, одиничного і виділення в ньому міцного, стійкого, постійного. Іменно завдяки методу абстракції вдається зрозуміти сутність одного рівня і переходити до сутності більш високого рівня, формулювати економічні категорії і закони.

Економічні категорії - це наукові теоретичні поняття, що відображають існуючі економічні відносини. За допомогою економічних категорій наука називає те чи інше явище або процес. Наприклад, категорія «гроші» - означає економічні відносини, пов'язані з обміном товарів.

Подальше поглиблення пізнання дозволяє формулювати економічні закони, що встановлюють найбільш стійкі об'єктивні залежності і взаємозв'язки в економічних процесах. Економічні закони мають об'єктивний характер дії, вони діють незалежно від свідомості і волі людей. Людям залишається лише одне - вивчати механізм дії цих законів, потрібно зрозуміти «що» вони хочуть і «що» вимагають і приймати економічні рішення з урахуванням вимог цих законів. Економічному суб'єкту забезпечені процвітання і матеріальна вигода, якщо він діє з урахуванням вимог економічних законів. В іншому випадку - його чекає рано чи пізно криза чи економічна катастрофа. Наприклад закон попиту і пропозиції, закон вартості, закони грошового обігу і т.д.

Функції економічної теорії: пізнавальна, теоретична, методологічна, практична, ідеологічна (виховна).

Економічна теорія дозволяє зрозуміти, що таке економіка, як вона функціонує, як забезпечується її загальна економічна рівновага. У цьому полягає суть пізнавальної функції.

Методологічна функція означає — вироблення методів пізнання економічної діяльності.

Практична функція полягає в застосуванні економічних знань у практичній господарській діяльності. Вона повинна виробляти рекомендації, концепції, програми практичної реалізації суспільством (підприємствами) вимог економічних законів.

Політекономія повинна проникати в саму суть економічного господарського життя, розкривати закони, що управляють господарськими процесами, обґрунтовувати механізм їх дії. В цьому полягає теоретична функція.

Ідеологічна (виховна). Цю функцію політекономія виконує, насамперед формуючи в людей (суб'єктів господарської діяльності) сучасне економічне мислення, яке дає можливість правильного зрозуміти й пояснити економічні процеси, що відбуваються, здійснювати практичний аналіз наявних проблем, робити теоретично привільні висновки щодо ефективного вирішення практичних завдань.

5. Економічна теорія (політекономія) та економічна політика

Управління – це цілеспрямований вплив на людей (колектив або окремих робітників), який передбачає організацію та координацію їхніх дій з метою підвищення ефективності виробництва.

Мета й методи управління визначаються економічною політикою (держави, фірми, підприємця).

Економічна політика – це сукупність науково сформульованих ідей і положень, довгострокових і найближчих завдань, цілеспрямованих дій, з допомогою яких здійснюється керівництво економікою (підприємством).

Економічна політика, щоб бути дійовою, не повинна бути результатом вольових, випадкових рішень окремих осіб, тих чи інших владних структур. Її зміст визначається вимогами об'єктивних економічних законів. Тому ефективність, дійовість економічної політики, а в остаточному підсумку ефективність системи управління, залежить від того, наскільки повно й чітко економічна політика відображає ці вимоги. Економічні закони, характер і механізм їх дії, вимоги вивчає політекономія. Отже, щоб бути ефективною, економічна політика повинна спиратися на концепції, рекомендації, які розробляються політекономією. Будь-які спроби в економічній діяльності обійти вимоги економічних законів (зробити так, як мені подобається), особливо на рівні всієї національної економіки, обертається значними економічними втратами, а якщо це робиться тривалий час, то й катастрофою. Повільний характер економічних реформ, негативні наслідки більшості господарських заходів, які проводяться в Україні, починаючи з 1991 р., і є результатом того, що вони носять вольовий, випадковий, безсистемний

характер. У більшості випадків вони копіюють західні зразки, не відповідають конкретним соціально-економічним і політичним вимогам України, а найголовніше, як правило суперечать вимогам економічних законів.

Питання

- 1. Чому політекономія вважається суспільною наукою?*
- 2. Місце політекономії в системі економічних наук? Що вивчає політекономія й чим її предмет відрізняється від інших економічних (теоретичних) наук?*
- 3. Як ви розумієте метод політекономії? Що являє собою абстрактний метод?*
- 4. Згадайте функції політекономії. Спробуйте знайти місце в реальному житті. Наведіть приклади.*
- 5. Що таке управління та чому воно необхідне в виробництві?*
- 6. Проаналізуйте зв'язок між управлінням економікою, економічною політикою й політекономією. До чого приводить порушення цього зв'язку?*

Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори і результати

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура
2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура

Матеріальною основою життя й поступальний розвитку людський цивілізації є виробництво та його прогрес. Тому аналіз загальноекономічних основ виробництва як цілісного соціального організму утворює вихідну базу для політичної економії, а саме виробництво виступає загально об'єктом вивчення.

Що ж ми розуміємо під виробництвом? Спробуйте уявіть життя людей без їжі, одягу, взуття, житла. Це неможливо, бо саме за допомогою цих умов підтримується життя людей. Ці умови називаються матеріальними благами. Людський діяльність, спрямована на створення матеріальних благ (засобів існування) - це і є виробництво.

Діяльність людей, організована в масштабах всього суспільства називається суспільним виробництвом. Суспільне виробництво — це сукупність індивідуальних виробництв (підприємств, фірм) у їхньому взаємозв'язку, взаємодії, взаємозумовленості та взаємозалежності.

Основними його чинниками виступають:

- 1) особистий фактор (робоча сила);
- 2) речовий фактор (засоби виробництва).

У міру поглиблення суспільного розподілу праці робоча сила набуває суспільний характер. В результаті об'єднання, кооперування індивідуальних робочих сил в єдиному виробничому процесі виникає сукупна робоча сила.

Предмети і засоби праці в сукупності виступають як засоби виробництва. У відмінності від робочої сили вони утворюють речовий фактор виробництва. Самі по собі без людської праці вони нічого виробити не можуть (вони «мертві»). Тільки робоча сила - активний, творчий елемент виробництва.

Взаємодія основних факторів пов'язано з технологією і організацією виробництва. Технологія виробництва виражає взаємодію основних факторів, а також наукові та практичні способи впливу робочої сили на предмети праці.

Організація виробництва забезпечує єдність, злагодженість функціонування всіх його факторів. З поглибленням суспільного розподілу праці галузева структура суспільного виробництва розширюється і ускладнюється, розвиваються такі форми організації виробництва як спеціалізація, кооперування і концентрація виробництва.

Структура суспільного виробництва

У загальному вигляді суспільне виробництво представлено матеріальних і нематеріальних виробництвом. Матеріальне виробництво включає в себе такі галузі: промисловість, сільське господарство, вантажний транспорт, зв'язок по обслуговуванню виробництва, торгівлю (продовження сфери виробництва доведення товару до покупця), матеріально - технічне забезпечення, заготівля та особисте підсобне господарство.

До нематеріального виробництва відноситься апарат державного управління, громадськими організаціями, армію, міліція і т.д.

Проте в процесі суспільного прогресу швидко зростає потреба в духовних благах, які створюються в нематеріальному виробництві й обумовлює створення соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура входить до складу нематеріального виробництва, в якому створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку людини, примноженні його розумових і фізичних здібностей, професійних навичок, підвищення освітнього та культурного рівня відносяться: медичне обслуговування (охорона здоров'я), спорт, фізична виховання, освіта (просвіта), соціальне страхування, культура, мистецтво, комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, державне управління.

2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

Результат суспільного виробництва - це суспільний продукт, тобто сума матеріальних и духовних благ, створених суспільством за певний проміжок

часу. Як правило за рік. Їх обсяг і якість найважливіша характеристика економічного прогресу суспільства та рівня життя населення.

Кожен продукт характеризується двома властивостями:

- 1) здатністю задовольняти ту чи іншу потребу (споживча вартість);
- 2) у продукті втілені витрати суспільної праці (вартість).

Будь-який продукт можна представити у натурально-речовій і вартісній (грошовій) формах.

В економічній сфері суспільства створюються різноманітні споживчі вартості, але всі їх можна поділити на 2 види в залежності від того, які потреби вони задовольняють. Засоби виробництва задовольняють виробничі потреби, а предмети споживання — особисті потреби суспільства. Відповідно суспільне виробництво поділяється на виробництво засобів виробництва (I підрозділ) і виробництво предметів споживання (II підрозділ).

Структура суспільного продукту

Сукупний суспільний продукт можна представити і у вартісній формі, тобто як вартість (суму всіх вартостей створених у суспільному виробництві). Як вартість суспільний продукт поділяється на 3 частини: фонд відшкодування, фонд споживання і фонд нагромадження.

Фонд відшкодування - це перенесена вартість з засобів виробництва на готовий продукт. Фонд відшкодування використовується для заміни витрачених (зношених) засобів виробництва.

Фонд споживання - це частина новоствореної вартості суспільного продукту, яка використовується для особистого споживання робочої сили.

Фонд нагромадження - це частина суспільного продукту, яка йде на розширення та вдосконалення виробництва (реконструкція та модернізація) виробництва, розвиток соціальної інфраструктури (будівництво житла, культурних і соціальних об'єктів).

Розраховують сукупний суспільний продукт по-різному. Залежно від того, які елементи відносять до його складу, слід розрізняти валовий суспільний продукт (ВСП), кінцевий суспільний продукт (КСП). Чистий продукт – національний доход (ЧП) і валовий національний продукт (ВВП). Інформація, яку несуть ці показники , їх динаміка є основою для формування і проведення в життя економічної політики держави, спрямованої на покращення функціонування економіки іншими словами, вони дозволяють нам скласти таблиці економічного здоров'я суспільства і розумно визначати політику, яка б сприяла покращенню цього здоров'я.

При визначенні сукупного суспільного продукту виникає повторний рахунок, бо частина продукції одних ланок господарства (сировина, матеріали, паливо) є основою виготовлення продукції на інших підприємствах і в галузях. Причому один і той же проміжний продукт враховується декілька разів.

Зерно наприклад, зараховується до валової продукції сільського господарства, а потім воно ж включається у вартість виготовленого борошна, яке в свою чергу, входить в вартість продукції хлібопекарської та інших галузей харчової промисловості.

В підсумку, валова продукція всіх галузей вітчизняної економіки включає повторний рахунок різних елементів проміжного продукту, причому частка його в сукупному продукті досить значна (до 50 %). Ось чому все більшого значення набуває такий показник, як *кінцевий суспільний продукт*, що є різницею між сукупним продуктом і всім оборотом предметів праці, тобто без обліку повторних витрат на них.

Отже, *кінцевий продукт* – це частина валового продукту, або готова продукція, яка використовується для споживання народом, відновлення зношених упродовж року засобів праці та нагромадження. Розраховується він як сума валової продукції лише тих галузей виробництва, де формується готовий продукт. Цей показник використовується для статистичного обліку реально виготовлених у суспільстві матеріальних благ, а також для розрахунку загальногосподарської економічної ефективності.

Валовий і кінцевий продукти — це показник матеріального виробництва. Проте в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства.

Результати економічної діяльності в усіх матеріального і нематеріального виробництва найбільш повно виражається через валовий національний продукт (ВВП). Його розраховують за методикою ООН, виходячи не з виробничого принципу , а із суми кінцевих доходів або витрат. Його складовими частинами є предмети споживання та послуги, державні закупівлі, капітальні вкладення, сальдо платіжного балансу.

Якщо повністю звільнити сукупний суспільний продукт від уречевленої праці минулих років, то одержимо *чистий продукт*. Це частина валового національного продукту. Якщо з останнього вирахувати ті засоби праці, які йдуть на відшкодування їх зношеної частини, то одержимо чистий доход. Це реальний доход , який суспільство може використати для особистого споживання. А також для розширення виробництва.

Грошову форму чистого продукту називають *національним доходом*. Національний доход є важливим результативним показником, джерелом добробуту суспільства і його громадян, особливо в розрахунку на душу населення. Чистий продукт поділяється на дві частини : необхідний продукт і додатковий продукт.

Частина чистого продукту, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили працівників виробничої сфери, тобто підтримання їх працездатності та підготовки нових працівників, становить *необхідний продукт*. За рахунок нього здійснюються витрати на харчування, одяг, житло, освіту тощо. Функцією від необхідного продукту є додатковий продукт, який призначений для задоволення особистих потреб працівників невиробничої сфери, розширення і будівництва нових об'єктів виробничої і соціальної сфер. Потреби робочої сили ростуть постійно, однак ще швидше

зростає продуктивність праці, а значить, все і більшій мірі росте додатковий продукт. Динамічність суспільного виробництва проявляється в зростанні і оновленні національного багатства, що відбувається за рахунок суспільного продукту.

Національне багатство – це вся сума матеріальних і духовних благ, які є в розпорядженні суспільства. Основну його частину становить матеріальне багатство, тобто нагромадженні засоби виробництва і предмети споживання. Крім того, сюди включають нематеріальні, духовні цінності, зокрема, виробничий досвід, освітній потенціал, досягнення науково-технічної думки. Інформаційні ресурси, культурні цінності.

У структурі національного багатства виділяють, насамперед, виробничі фонди (основні і оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні об'єкти, житлові будинки), а також особисте майно населення та природні багатства (корисні копалини, ліси, земля, вода). Названі матеріальні компоненти національного багатства разом з духовними цінностями визначають сукупні можливості суспільства в розвитку виробництва і задоволенні особистих потреб населення. Тому їх раціональне, ефективне використання – це важливий фактор економічного розвитку.

Тема 3. Власність та її форми

1. Економічний зміст власності. Типи, види й форми власності.
2. Еволюція відносин власності. Функції власності.
3. Становлення відносин власності в Україні

1. Економічний зміст власності

В системі виробничих відносин суспільства основоположними виступають відносини власності. Виробнича діяльність людей починається з відносин власності. Щоб розпочати виробництво матеріальних благ, необхідно спочатку оволодіти (привласнити) об'єктивними умовами виробництва: землею, засобами і предметами праці. Хто привласнив засоби виробництва, той стає господарем продуктів виробництва, розподіляє їх і обминає в своїх інтересах. Мова йде в першу чергу про те, кому належать засоби виробництва та вироблений продукт, матеріальні та духовні блага.

Розрізняють економічну та юридичну трактовки власності. З економічної точки зору власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння, (а значить, і економічної реалізації) засобів виробництва, а з іншого — спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

З юридичної точки зору власність характеризує відносини щодо присвоєння, володіння та використання людиною різних цінностей (матеріальних, духовних).

Володіння означає можливість суб'єкта поступати з об'єктом власності на свій розсуд, розпоряджатися речами як завгодно у своїх інтересах, аби це тільки не суперечило нормам і правилам життя у суспільстві.

Користування передбачає можливість індивідів задовольняти свої потреби за допомогою об'єктів власності, використовуючи їх для певних цілей за призначенням.

Розпорядження означає відчуження власності (продаж, дарування, передача у спадщину).

Структуру відносин власності можна проілюструвати такими фактами. Наприклад, Національний аграрний університет — державний навчальний заклад. Значить, ним володіє держава, конкретно, її інститут — Кабінет міністрів. Від імені держави, згідно з повноваженнями визначеними урядом, розпоряджається вузом адміністрація (ректор, деканати і т.п.). А користуються університетом (приміщеннями, обладнанням, літературою тощо) відповідно до його призначення викладачі і студенти.

Якщо взяти наприклад індивідуальне фермерське господарство , в якому земля та інші засоби виробництва належать сім'ї фермера, то останній в одній особі поєднує володаря , розпорядника і користувача своєї власності.

Останнє зумовлює власність і як юридичну категорію або право власності. Це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, розпорядження і користування об'єктами власності як майном.

Відносини власності , будучи суттю соціально-економічних відносин, визначають їх природу на всіх фазах суспільного відтворення. Власність, характеризує працю, інтереси, суперечності, потреби, обумовлює конкуренцію, сама є особливою рушійною силою економічного зростання.

Поняття власності знаходить свій прояв в її об'єктах і суб'єктах. Об'єктами власності є природа, її елементи, матеріальні блага, перш за все засоби виробництва, національне багатство в цілому, продуктивна сила праці індивіда (робоча сила), наукові відкриття і науково-технічна діяльність, інформація.

Суб'єктами власності є носії відносин власності (держава, тобто суспільство, колектив, індивід).

Об'єктами суспільної власності є земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості і сільському господарстві, будівництві, засоби транспорту і зв'язку, комунальні та інші господарства, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави. Тобто основна частина національного багатства є об'єктом суспільною власності. Суспільна власність існує у кожній державі , але об'єктами можуть бути тільки ті матеріальні блага, що виступають матеріальною основою формування лише найважливіших господарських пропорцій.

Об'єктами кооперативної власності є засоби виробництва і майно, необхідне для здійснення кооперативами статутних завдань. Об'єктами кооперативної є також кінцевий результат функціонування кооперативів.

Об'єктами індивідуальної власності є матеріальні блага для функціонування виробничої і невиробничої сфери особистого підсобного господарства. Сюди належать засоби виробництва для ведення індивідуального, партнерського і колективного виробництва, в також предмети споживання, житло, одяг, побутові речі. На основі об'єктів індивідуальної діяльності, яка носить трудовий характер і може допускати найм робочої сили в межах закону.

Власність реалізується в різних функціональних формах:

1. **Приватна**, яка має різновиди: індивідуальна (особиста); приватна власність у формі капіталу; інтелектуальна.

2. **Колективна**, яка має різновиди: кооперативна; корпоративна (акціонерна); громадських організацій.

3. **Державна**, яка має різновиди: усього народу (загальнодержавна); комунальна; муніципальна.

Конституцією України визначено приватну, державну та комунальну форми власності. В окремих випадках виділяється колективна (кооперативна, акціонерна) форма власності. У ст.41 Конституції України записано: «Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами державної та комунальної власності відповідно до Закону». Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

2. Еволюція відносин власності

Історично першим типом власності, з якого почався розвиток людського суспільства і який тисячоліття панував у ньому, була усупільнена (колективна) власність спочатку у формі племінної (матріархат, патріархат), а потім общинної (сільська й міська корпоративна) власність. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював той факт, що люди спільно (колективами) добували засоби існування.

Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя приводять до формування нового типу власності — приватної. Усупільнена (колективна) власність трансформується в свій різновид — державну власність. Ці два типи власності (суспільна і приватна) на різних етапах історичного розвитку суспільства виступали і найрізноманітніших формах, відображаючи соціально-економічну природу пануючого суспільного ладу.

На перших етапах свого розвитку людство використовує колективну форми власності. Поява можливості індивідуального виживання (на основі подальшого розвитку продуктивних сил) породжує приватну власність.

Приватна власність на засоби виробництва була історично першим типом власності, який породив право індивідуального розпорядження товаровиробників продуктами своєї праці і їх економічне відокремлення (на цій основі) один від одного й від суспільного виробництва. Це в поєднанні з суспільним поділом праці, стало вирішальною умовою формування ринкової

економіки. Державна власність у цю епоху ототожнювалась з власністю можновладців (фараонів, царів, королів тощо). Її суспільні функції були вкрай обмежені й зводилися в основному до утримання армії й апарату адміністративного управління.

Проте зростання масштабів виробництва та його ускладнення, абсолютне збільшення населення на планеті та зростання його потреб породили ряд нових проблем економічного, соціального, екологічного суспільного характеру. Виявилося, що класична (особиста) приватна власність і основана на ній ринкова економіка не спроможна розв'язати ці проблеми.

У зв'язку з цим починають виникати й набувати все більшого значення нові форми приватної власності, які передбачають перехід від індивідуальної до усупільненої приватної власності: акціонерна, колективна, групова пайова тощо. А державна власність своїми джерелами й функціями набуває теж все більш суспільного характеру. Тобто починає діяти не лише в інтересах певних верств суспільства, а в інтересах більшості його членів.

Суть власності знаходить свій вираз в її функціях. Важливою функцією власності є функція управління суспільним виробництвом. Особливістю управління в Україні є те, що воно здійснюється на основі демократизації народного господарства.

Найважливіший шлях розвитку управління — це перехід до самоуправління народу, для народу. Для цього необхідно створити такі умови: трудящі повинні бути основними власниками засобів виробництва; вони повинні самі розпоряджатися суспільним надбанням; їх добробут повинен залежати від трудового вкладу в спільне виробництво.

Поява нових видів власності в умовах плюралізму, їх функціонування об'єктивно породжує і посилює таку функцію власності, як необхідність конкурентної боротьби між різними формами суспільного виробництва. Конкуренція ведеться за якість товарів і послуг, рівень витрат і цін, за гроші споживача, за ринки збуту тощо. Вона виступає тим механізмом, який є найважливішим елементом здорової економіки, дійовим важелем її спонтанного розвитку.

Система відносин власності породжує таку її функцію, як потреба обміну діяльності людей в різних формах: обмін досвідом, професійною майстерністю, науково-технічними досягненнями, ідеями, товарами, послугами. Ці форми обміну діяльності людей сприяють боротьбі працівників за зростання продуктивності суспільної праці. Соціальна справедливість в суспільстві — найважливіша функція власності. Соціальна справедливість в суспільстві не має нічого спільного із зрівнялівкою. Суть її полягає в тому, що власник капіталу, землі, інтелекту, цінних паперів за їх використання повинен мати матеріальну винагороду, доход. Поява нових видів, підвидів, різновидів власності вказує на появу нових суб'єктів господарювання, а значить — нових власників. Чим більше в суспільстві власників як господарюючих суб'єктів, тим більше умов для неможливості присвоєння результатів чужої праці. В цьому суть соціальної справедливості.

3. Становлення відносин власності в Україні

Для України, яка розбудовується на засадах ринкової економіки, проблемою стало реформування відносин на засоби виробництва. Річ у тому, що в Україні, яка в складі Радянського Союзу протягом тривалого часу будувала соціалізм, склалася своєрідна структура власності. В якій переважали її суспільні форми (92 % державної власність).

Концепція побудови соціалізму передбачала:

- соціалізм повинен довести свої переваги перед капіталізмом, на зміну якому він приходить, більш високим рівнем продуктивності праці;
- високий рівень продуктивності праці може забезпечити лише велике виробництво, яке має ряд суттєвих економічних переваг перед дрібним виробництвом;
- найбільш сприятливим середовищем для зростання продуктивності праці може бути лише суспільна власність на засоби виробництва, яка відкриває простір для розвитку продуктивних сил, бо дає можливість свідомо підтримувати відповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами.

Практика побудови соціалізму в СРСР певною мірою підтвердила справедливість такої концепції. Свідченням того є незаперечні факти:

- досить високі темпи розвитку радянської економіки (вищі, ніж у країнах капіталістичного світу) впродовж всієї її мирної історії;
- плановість, яка базувалася на суспільній власності, забезпечила без кризовий характер розвитку економіки, а отже, неухильне зростання продуктивності праці;
- така економіка послужила одним з вирішальних факторів перемоги у Великій Вітчизняній війні з фашизмом; за порівняно короткий строк здійснилась післявоєнна відбудова народного господарства.

Проте в ході формування основ соціалістичного суспільного були допущені суттєві помилки, найважливішою з яких була підміна суспільної власності державною, в результаті чого фактичне право розпорядження народною власністю перейшло до рук бюрократичного апарату, а безпосередній виробник поступово втратив з нею зв'язок. Так власність стала «нічийною», а працівник — відокремленим від засобів виробництва, хоча формально він залишився їх співвласником.

Все це підірвало довіру народу до соціалістичних ідей і стало відправним моментом руйнування першої в світі соціалістичної держави. На її теренах утворилися нові самостійні держави, в т.ч. й Україна, які спішно почали реставрувати капіталізм, тобто суспільний лад, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва.

У зв'язку з тим, що соціалізм і капіталізм — це два різнотипні способи виробництва: перший ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, другий — на приватній, перехід від соціалізму до капіталізму не може бути одномоментним актом. Ця трансформація передбачає процес

перетворення суспільних форм володіння, розпорядження й користування власністю в форми приватні.

Концепція переходу України до ринкової економіки на перехідний період в числі головних реформ передбачає приватизацію і роздержавлення. Приватизація це процес передачі об'єктів власності від юридичної особи (держави) фізичній особі або групі осіб. Перетворення будь-якої форми власності в приватну. Приватизація і роздержавлення ці поняття не тотожні. Роздержавлення — це процес перетворення державної власності в будь-яку іншу форму власності.

Приватизація, як і роздержавлення — це об'єктивні економічні процеси, необхідність проведення яких обумовлена падінням мотивації до праці, стагнацією виробництва.

Державної програмою приватизації в 90-ті роки Україні було передбачено безкоштовна передача державного майна громадянам країни .

Основними формами приватизації є:

- купівля – продаж майна за конкурсом або на аукціоні;
- купівля-продаж акцій, паїв, підприємств за конкурсом на аукціоні, на фондової біржі, за передоплатою та іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців;
- викуп майна, зданого в оренду трудовим колективом ;
- безоплатна передача окремих підприємств або частини їх майна трудовим колективам;
- ліквідація збанкрутілих підприємств відповідно до законодавства України , продаж їх майна.

В АПК: передбачалось безкоштовна передача майна землі та іншого майна колгоспів та радгоспів їх членам.

В ході приватизації приблизно 80 % державного майно перетворилось в приватну власність. На жаль, приватизація не досягла своєю мети : створення справжнього власника – передача державного майна народу (робітникам) . Були масові порушення проведення приватизації (економічні злочинні): навмисне зниження реальної вартості об'єкта державної власності; доведення підприємств до банкрутства і тощо.

Тема 4. Товарне виробництво

1. Виникнення товарного виробництва
2. Товар і його властивості
3. Закон вартості та його функції

1. Виникнення товарного виробництва

Протягом усієї своєї історії людство знало дві форми суспільного виробництва — натуральну і товарну.

Тип господарювання, за якого продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробництва, для споживання всередині

господарства, де вони вироблені, називають натуральним. Найбільш характерним цей тип виробництва був у докапіталістичних формаціях. У певній мірі він зберігся в сучасному світі, хоча й не відіграє помітної ролі. Типовою формою натурального виробництва є багатогалузеве особисте підсобне господарство селян, яке практично не пов'язано з ринком або епізодичне, від випадку до випадку. Характерними рисами натурального господарства є економічна замкнутість, універсальний характер робочої сили, низький рівень спеціалізації і продуктивності праці, консерватизм. Другою, дещо пізнішою формою суспільного виробництва є товарне виробництво. Найбільш розквіту і всеосяжного характеру товарне виробництво досягло при капіталізмі. В сучасних умовах воно продовжує залишитися панівною і досить ефективною формою суспільного виробництва. Однак поряд з ним поступово виникає планомірна форма, яка й бере на себе деякі функції товарного виробництва. Остання із суто стихійного поступово перетворюється в регульоване виробництво. У зв'язку з цим розрізняють три етапи і, відповідно, три форми товарного виробництва.

Перша форма товарного виробництва – це просте товарне виробництво. Його характерні риси – дрібнотоварне виробництво, ручна праця, власник і виробник – одна особа, відсутнє використання найманої робочої сили.

Другою формою товарного виробництва було капіталістичне товарне виробництво. Його характерними рисами є розвинутий суспільний поділ праці, функціонування найманої робочої сили, приватно-підприємницька та колективно-капіталістична форма власності, жорстока конкуренція та стихійність, кризи надвиробництва.

Третьою, сучасною формою товарного виробництва, що притаманна високо розвинутим країнам, є соціальне ринкове господарство. Характерними рисами цієї форми є досить розвинутий суспільний поділ праці, поступове формування сукупної суспільної робочої сили, різноманітність форм власності, державне регулювання економіки, соціальний захист товаровиробників і всього населення, відсутність глибоких економічних криз.

Під товарним виробництвом слід розуміти таку форму суспільного виробництва, коли продукти виробляються не для власного споживання виробника, а для продажу тобто для споживання іншими членами суспільства. Його рисами є суспільний поділ праці, спеціалізація виробництва, обмін, економічна відокремленість виробників, свобода вибору ресурсів, засобів і цілей виробництва, конкуренція.

Суспільний поділ праці є об'єктивною умовою і матеріальною основою виникнення та існування товарної форми суспільного виробництва. В той же час суспільний поділ праці сам по собі ще не зумовлює необхідність товарного виробництва. Адже обмін продуктами може здійснюватись як в еквівалентній, так і в безеквівалентній формах. Товарне виробництво передбачає виключно еквівалентний обмін продуктами.

Корінною причиною, що зумовлює еквівалентну форму обміну продуктами, а також і саме товарне виробництво, є економічне відособлення

виробників, тобто відособленість привласнення благ. Кожний самостійний товаровиробник виступає власником виготовленого продукту. Цей продукт, завдяки спеціалізації, він повинен обміняти на продукти інших виробників, бо тільки в такому випадку може задовольняти свої різноманітні потреби. Вступаючи в мінові відносини, він повинен відчужувати свій продукт, свою власність і привласнювати чужий продукт, чужу власність.

Визначення мінових пропорцій є об'єктивною необхідністю для обміну, бо кожен агент обміну є власником відчужуваного продукту і об'єктивно повинен привласнити стільки ж чужих продуктів скільки він відчужує своїх. Але ж в обмін вступають неоднорідні продукти, тобто продукти різної корисності.

Цукор, наприклад, обмінюється не на цукор, а на автомобіль, верстат, одяг, взуття, меблі та інші продукти. За своїм речовим змістом ці продукти є абсолютно здатними вимірюватися (не співставленні). Визначення ж пропорції обміну різних продуктів неминуче потребує їх співставлення. Така порівнянність і відповідність міновим пропорціям різних за споживною формою продуктів досягається тільки на ринку в процесі здійснення самого акту обміну.

Кожний міновий акт неминуче характеризується суперечливістю та боротьбою економічних інтересів товаровласників, бо всі агенти обміну, протиставляючи один одному товари, протиставляють тим самим свої інтереси, свою волю і свої ж прагнення до безмежної нерівності. Зіткнення і боротьба економічних інтересів тут неминучі, а в цій боротьбі немає переможців і переможених. Адже воля до перемоги одного товаровласника протистоїть волі іншого, направленість же їх діаметрально протилежна, а їх сила рівнозначна. Саме тому рівновага і тільки рівновага — такий закономірний фінал і результат цієї боротьби.

Матеріальною формою рівноваги, досягнутою ринком, є не що інше, як пропорція, в якій обмінюються одні продукти на інші. Досягнута рівність або еквівалентність обміну свідчить про те, що різні за своєю споживною формою продукти стали порівняними і обмінюються між собою, як рівновеликі обсяги людською праці в різних продуктах.

Саме праця як згусток фізичної та розумової енергії виробників, втіленої у різних продуктах, робить ці продукти сумірними між собою і саме на цій об'єктивній основі ринок визначає еквівалентність їх обміну. Спонукальною ж причиною цієї еквівалентності є завжди відособленість привласнення матеріальних благ та послуг суб'єктами суспільного виробництва. У тих же суспільствах, де немає такої відособленості привласнення, не може бути і еквівалентного обміну продуктами, а отже, не може бути і товарного виробництва як природної соціальної форми суспільного виробництва.

Таким чином, суспільний поділ праці зумовлює об'єктивну необхідність обміну різноманітними продуктами, а економічна відособленість зумовлює еквівалентну, товарно-ринкову форму цього обміну.

2. *Товар і його властивості*

В умовах товарного виробництва вироблений продукт набуває форми товару. Товар – це продукт праці, що призначений не для безпосереднього споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Товар має дві властивості: споживчу вартість і вартість (цінність). Здатність речі задовольняти певну потребу людини називається споживчою вартістю. Різні речі здатні задовольняти різні потреби людини.

Споживча вартість може або безпосередньо задовольняти особисту потребу людини, або бути засобом виробництва необхідних людині благ. Наприклад, хліб задовольняє потребу в їжі, тканина — в одязі, споживча вартість ткацького верстата полягає в тому, що з його допомогою виробляються тканини. Крім того, товари мають здатність в певних кількісних співвідношеннях (пропорціях) обмінюватися на інші. Ця властивість товару називається міноюю вартістю.

Наприклад, один стіл обмінюється на 100 кг картоплі. У усіх цих кількісних співвідношеннях виражається мінова вартість стола. Рівні за споживною вартістю товари прирівнюються в обміні, тому що за кількісним співвідношенням стоїть щось якісне спільне, єдине. Цим спільним, що міститься в усіх товарах і робить їх порівняними, є праця. Всі товари — продукти праці. Уречевлена в товарі суспільна праця становить вартість товару, яка лежить в основі мінових пропорцій. Слід пам'ятати, що праця — єдине джерело вартості. Але товар має дві властивості: споживчу вартість і вартість. То чи може бути одна й та ж праця джерелом (творцем) різних, протилежних властивостей товару?

Двоїста природа товару зумовлена двоїстим характером праці, що його створює. Уже представники класичної економічної школи вказували на двоїсту природу товару, трудове походження вартості, але не могли пояснити цього явища. Вперше в економічній науці цю проблему розв'язав К. Маркс, відкривши двоїстий характер праці, втіленої в товарі. Праця, що створює товар, є, з одного боку, конкретною працею. В цей якості вона створює споживну вартість.

З другого боку, праця товаровиробника — це витрата людської робочої сили у фізіологічному розумінні — енергії мускулів, мозку, нервів тощо. У цій своїй якості вона є абстрактною і створює вартість товару. Види конкретної праці, як і створювані нею споживні вартості різноманітні. Вони різняться між собою предметами і знаряддями праці, професійними навичками, метою і результатами виробництва. При цьому слід пам'ятати, що людська праця не виступає єдиним джерелом споживних вартостей.

Абстрактна праця, що створює вартість — це специфічна суспільна форма праці, яка властива лише товарному виробництву і виражає відносини відособлених товаровиробників. Тому і вартість, в якій втілена абстрактна праця, є також суспільною властивістю товару, а не природною. Це означає, що відособлені виробники, працюючи один на одного, вступають між собою

у виробничі відносини. Отже, вартість — це суспільна форма відносин між людьми.

До сказаного вище потрібно додати, що марксистська характеристика властивостей товару не повна. Справа в тому, що речі можуть бути в необмеженій кількості, або рідкісні. Повітря, вода, які мають високу споживну вартість для людини, можуть отримуватись безкоштовно і разом з тим вони можуть мати високу ціну. Тому в товарній формі виступає лише рід, кількість якої обмежена. Третьою ознакою товару є обмеженість, рідкість.

Трудова теорія вартості висвітлює її об'єктивну сторону, але існують інші теорії вартості, які розкривають вартість з інших позицій. Вони детально висвітлюються у дисципліні «Мікроекономіка: теорія маржиналізму».

3. Закон вартості та його функції

Акти купівлі-продажу товарів регулюються законом вартості. Це економічний закон товарного виробництва, відповідно до якого виробництво і обмін товарів здійснюється на основі їх вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідними витратами часу. Природною мірою праці є робочий час (година, день, тощо).

Робочий час, який витрачається окремими виробниками на виробництво товару, називається індивідуальним робочим часом. Але на ринку товари певного виду продаються за єдиною вартістю, незалежно від втіленого в товари індивідуального робочого часу. Вона визначається суспільно необхідним робочим часом. Суспільно необхідний робочий час — це робочий час, потрібний для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в конкретному суспільстві рівні уміння та інтенсивності праці. Під суспільно нормальними умовами виробництва слід розуміти такі умови, які в цей час є типовими, панівними в суспільстві, тобто умови при яких виробляється більшість продукції цього виду. Тільки в цих умовах виробник при середньому рівні уміння й інтенсивності праці за годину праці створює вартість, яка дорівнює годині суспільно необхідного робочого часу.

Величина вартості товару залежить від рівня продуктивності та інтенсивності праці. *Рівень продуктивності праці визначається кількістю одиниць товару, вироблених за одиницю часу, або кількістю часу, витраченого на створення одиниці продукції.* Підвищення продуктивності праці зумовлює зниження вартості одиниці товару, тоді як вартість сукупної маси, що виробляються за один і той же проміжок часу, залишається незмінною.

Інтенсивність — це затрати праці на одиницю часу. Зростання інтенсивності праці рівнозначне збільшенню робочого дня. Більш інтенсивна праця створює за одиницю часу більшу вартість, ніж менш інтенсивна. Суспільно необхідний робочий час є своєрідним нормативом, на який повинен орієнтуватись товаровиробник. Якщо фактичні затрати часу

перевищують суспільно необхідні, то ринок їх не визнає. Вони не оплачуються товаровиробнику. Величина вартості товару залежить і від складності праці.

Розрізняють працю просту і складну. Проста праця — це така праця, яку у змозі виконувати людина без спеціальної підготовки. Складна праця — це кваліфікована праця, яка вимагає попередньої спеціальної підготовки. Товари, які створені складною працею, мають вищу вартість, ніж товари, які втілюють в собі просту працю. У суспільному процесі обміну товарів постійно відбувається зведення різних видів праці до простої праці як одиниці їх виміру. Суспільно необхідні затрати праці (СНЗП) є основою визначення функцій закону вартості.

Функції закону вартості

Закон вартості обумовлює, по-перше, диференціацію товаровиробників залежно від співвідношення їх індивідуальних затрат праці із суспільно необхідними; по-друге, стимулює зниження затрат на виробництво товарів; по – третє, регулює розподіл праці затрати між сферами виробництва. Якщо товаровиробник має затрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, то в такому випадку він може потрапити під загрозу витіснення з ринку або навіть розоритися. Навпаки, той товаровиробник, який має високу продуктивність праці, а індивідуальну вартість товарів — нижчу від суспільної, продає товари за ціною вищою, ніж індивідуальну вартість. І одержує додатковий доход. Це дає йому можливість вдосконалити виробництво і розширити його. Але становище таких виробників теж нестійке. Через певний час, якщо вони не будуть постійно впроваджувати нову техніку, технологію і організацію виробництва, вони втратять свої переваги, їх витіснять інші, з більш високим рівнем ефективності виробництва.

Таким чином, закон вартості змушує товаровиробників знижувати затрати виробництва. Під тиском економічних обставин, конкуренції вони змушені шукати резерви економії робочого часу. Важливу роль закон вартості відіграє і в розподілі праці і засобів виробництва між різними сферами виробництва. Це відбувається з допомогою цін.

Якщо виробництво певного товару не задовольняє суспільних потреб, тобто попит перевищує пропозицію, то ціна товару зростає. Його виробники одержать високі прибутки, тому частина ресурсів з інших галузей, де прибутки нижчі, переходить у цю галузь. Виробництво товару розширюється. Навпаки, якщо пропозиція товару перевищує попит, то ціна його і прибутки падають, а частина робочої сили і засобів виробництва переходить в інші галузі. В такому випадку ми маємо справу з вартісним, або ринковим механізмом регулювання пропорцій виробництва на основі закону вартості.

Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг.

1. Виникнення і сутність грошей
2. Закони грошового обігу
3. Інфляція, її причини та соціально-економічні наслідки

1. Виникнення і сутність грошей

Поява грошей та грошової вартості уявляє собою довгий і складний процес розвитку обміну і форм вартості. Першою формою вартості є проста, одинична, або випадкова форма вартості. Вона виникла в умовах первісного ладу, коли обмін мав випадковий, а не масовий характер. Община зрідка обмінювалась продуктами своєї праці.

Цю форму вартості можна виразити таким співвідношенням: 100 кг зерна = 20 м полотна ($T_1=T_2$). В цьому співвідношенні перший товар (зерно) відіграє активну роль, тобто виражає свою вартість у певній кількості споживної вартості другого товару (полотна) і знаходиться у відносній формі вартості.

Другий товар відіграє пасивну роль, оскільки використовується для визначення вартості першого товару. Він знаходиться в еквівалентній формі вартості, тобто виступає відносно першого товару як рівна вартість, або еквівалент. Це значить, що товар – еквівалент та втілена ньому конкретна праця є формою виразу суспільної абстрактної праці. З цим і пов'язана таємниця грошей.

Розвиток суспільного поділу праці і зростання виробництва зумовили подальший розвиток обміну, який стає регулярнішим. Це означає перехід до повної, або розгорнутої форми вартості, коли один товар може, обмінюватись на багато інших товарів, які виступають в ролі еквівалента. В таких умовах часто починають проявлятися суперечності обміну, околиці власнику одного товару потрібен не той товар, який йому пропонують, а інший. Це викликає *необхідність у такому товарі — еквіваленті*, який би задовольнив потреби всіх інших товаровиробників. Тому роль еквівалента закріплюється за одним товаром, який стає загальним еквівалентом. В такому випадку безпосередній обмін товару на товар зникає, що означає перехід до загальної форми вартості. Функцію загального еквівалента у різних народів і на різних етапах розвитку виконували різні товари (худоба, шкіри диких звірів, хутро, слонова кістка тощо). В умовах подальшого розвитку продуктивних і розширення ринку функція загального еквівалента закріплюється на всіх рівнях за одним товаром, який і став грішми, що і привело до утворення грошової вартості.

Гроші — це товар, який є загальним еквівалентом для всіх інших товарів. За його споживною вартістю постійно закріплена функція загального еквівалента. Отже, виникнення грошей є історичним процесом, в основі якого лежить розвиток товарного виробництва та обміну. Причини

виникнення грошей — в загостренні суперечностей товарного виробництва і обміну.

Гроші — це втілення суспільної праці і вартості, незалежно від того, в якій галузі затрачена праця і де ця вартість створена. Тому гроші дають право на привласнення будь якого товару. З появою грошей товарний світ розпадається на товари і гроші. На одному полюсі виявляються всі товари як споживні вартості, на іншому — гроші як втілення вартості. Така поляризація товарів і грошей веде до розв'язання суперечності між споживною вартість і вартістю.

Якщо товар продано, це є доказом того, що його споживна вартість комусь потрібна і що він має вартість. Остання у вигляді грошей залишається у руках товаровиробника. І він може придбати відповідно до їх величини потрібну йому споживну вартість.

Роль грошей спочатку виконували *срібло і золото*, а з початку ХХ ст. одна країна за іншою переходять до золотої валюти. *Золото* як грошовий матеріал мало певні переваги перед іншими товарами. *Це його подільність, однорідність, компактність, збереженість.* Але внутрішня суперечливість грошей і зміна конкретно історичних умов їх функціонування обумовлюють постійну зміну видів грошей.

Поряд з металевими грішми виникли і паперові-кредитні гроші. «Золотий вік» грошей виявився недовгим. Починаючи з періоду Першої світової війни, посилюється процес демонетизації золота, тобто воно почало втрачати грошові функції. *В сучасній грошовій системі переважають кредитні гроші, з'явилися «пластикові», «електронні» та інші види грошей.* З появою грошей суспільство одержало механізм вирішення цілого ряду проблем.

Суть грошей проявляється в їх функціях:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу;
- 3) засіб утворення скарбів, або нагромадження ;
- 4) засіб платежу;
- 5) світові гроші.

Перш ніж товар потрапить в обіг , його вартість вже повинна бути виміряна . *Оскільки вартість усіх товарів вимірюється грішми, то перша функція грошей є функцією міри вартості.* Вартість товару, виміряна в грошах, є ціною товару. Ціни товарів вимірюється в певній кількості грошового товару, наприклад, золота. Тому, щоб їх визначити, потрібно певну кількість грошового матеріалу(золота)прийняти за одиницю виміру. Ця одиниця виміру. Ця одиниця називається масштабом цін. З появою масштабу цін з'являються і так звані лічильні гроші. Ця означає , що ціна товару визначається не в грамах золота, а в національних грошових одиницях — гривною, доларом, рублем тощо.Для зручності визначення цін різних товарів грошова одиниця, в свою чергу, поділяється на кратні, рівні між собою частини, наприклад, одна гривна на сто копійок , долар США на сто центів, фунт стерлінгів (Великобританія) — на 12 шилінгів. Тепер , коли

золото пішло з обігу, вартість товарів, які ще не мають ціни, визначається з допомогою інших товарів, які вже мають ціну. *Фактично сучасні ціни формуються на основі затрат виробництва, які виміряні в паперово-кредитних грошах.*

Гроші виконують функцію засобу обігу. З появою грошей безпосередній товарний обмін (Т-Т) набув форми товарно-грошового обігу (Т-Г-Т). Для виконання цієї функції потрібно мати у наявності реальні гроші — монети. Спочатку, коли почали карбувати монети, їх назви нерідко були пов'язано з певною вагою благородних металів. Так фунт стерлінгів був грошовою назвою фунта срібла. З часом таке співвідношення зникло. Причини тут різні. Одна з них полягає в тому, що в ролі загального еквівалента менш благородні метали (срібло) змінили більш благородні, а отже, більш дорогі (золото). Коли срібло витіснилось золотом, то попередню назву стали використовувати і для такої кількості золота, яка за вартістю дорівнювала фунту срібла.

Інша причина — фальсифікація монет, коли держава при карбуванні витратила менше, ніж потрібно, кількість грошового матеріалу. Продаж і купівля товарів можуть бути розірвані в просторі і часі. Продавши одному, можна купити в іншого. Продаж одного товару не обов'язково пов'язаний з купівлею іншого, продавши на одному ринку, можна купити на другому. Внаслідок цього окремі акти обміну переплітаються і зливаються у єдиний процес товарного обігу.

У зв'язку з цим гроші постійно переходять від одних осіб до інших, здійснюють грошовий обіг і виступають в ролі посередника в обміні товарами. Тому реальний грошовий матеріал (срібло чи золото) в цій функції можна замінити нерівноцінними грішми (наприклад, мідними монетами) або паперовими знаками вартості. Для здійснення такої заміни потрібно лише одне — гарантія, що цей знак чи символ визначається суспільством як представник певної кількості грошового матеріалу. Гарантом виступає, як правило, держава.

У Київській Русі грошовою і ваговою одиницею служив злиток срібла — гривня, що відповідав приблизно 1 фунту. У XII ст. грошово-розрахункова гривня зменшилася у вазі у два рази і відокремилася від срібної вагової. Протягом XII – XIV ст. вага гривні зменшилась до 184 грамів. З другої половини XIII ст. з'явився злиток в половину грошової гривні – карбованець, який остаточно витіснив гривню.

Монетна емісія на території України розпочалася в античних полісах Причорномор'я приблизно з V ст. — у Київ, можливо, Чернігів, Луцьк.

Що стосується українських національних грошових паперових знаків, то їх історія зовсім коротка. Їх емісія проходила у 1917-1920 рр. за Центральної Ради, Гетьманства та Директорії.

Функція засобу утворення скарбів пов'язана з двома попередніми функціями. Щоб купити потрібний товар, треба мати певну суму грошей. Тому часто товаровиробник вилучає з обігу, нагромаджує гроші, виручені від продажу свого товару. Можуть бути й інші мотиви, наприклад, прагнення до

накопичення, користолюбство. Це яскраво змальовано в художній літературі в образі скупого рицаря у Пушкіна, Плюшкіна у Гоголя, Гобсека у Бальзака.

В період золотого стандарту гроші у функції скарбу стихійно регулювати грошовий обіг. Так, при зменшенні виробництва товарів і скороченні товарообігу частина золота виходила з обігу і перетворювалась у скарб. Коли виробництво розширювалось і товарообіг зростав, це золото знову вступало в обіг. У сучасних умовах золото продовжує служити скарбом, але вже не як специфічний грошовий товар, а поряд з іншими цінностями, такими, наприклад, як твори мистецтва, вироби із золота і срібла.

Функція платежу. З розвитком товарного обігу все частіше товари продаються в кредит, тобто з відстрочкою платежу. Це обумовлено, головним чином, різною тривалістю виробничих циклів. Наприклад, селянину потрібні засоби виробництва. Але він купує необхідні товари в кредит. Коли настає строк розрахунку, гроші виконують функцію засобу платежу. В цій функції вони виступають і при виплаті заробітної плати, сплати податків, орендної плати тощо.

Функція світових грошей. Виходячи за межі своєї країни, гроші обслуговують міжнародну торгівлю, позики, інші зовнішньоекономічні зв'язки і виступають у функції світових грошей. При цьому вони використовуються як засоби платежу, загальний купівельний засіб і як загальна матеріалізація багатства.

Протягом століть роль світових грошей виконувати благородні метали, зокрема, золото в злитках. В сучасних умовах у розрахунках між країнами використовується не золото, а, головним чином, резервні національні валюти. Курс резервних валют визначається не їх золотим змістом, а формується на міжнародному валютному ринку.

2. Грошовий обіг — це безперервний рух грошей у сфері обігу, їх функціонування як засобу обігу й платежу. Грошовий обіг здійснюється в межах грошової системи країни, яка включає в себе грошову одиницю, масштаб цін, види грошових знаків, порядок випуску (емісія) та регулювання грошей.

Існують грошові системи двох типів:

- 1) металевого обігу, при якому такий грошовий товар (золото чи срібло) виконує всі функції грошей;
- 2) паперово-кредитного обігу, в основі якого лежать кредитні гроші.

Виникає запитання: яка ж кількість грошей повинна бути в обігу?

Відповідь на нього дістаємо із *законів грошового обігу*. Що стосується повноцінних грошей, то повноцінних грошей, то їх кількість, яка необхідна для забезпечення товарообігу, прямо пропорційна сумі цін товарів і обернено пропорційна числу оборотів однойменних грошових одиниць, тобто визначається трьома факторами:

- 1) рівнем цін на товари;
- 2) обсягом товарної маси;

3) швидкістю обігу грошей.

Коли в обігу перебувають повноцінні гроші (золото) і розмінні на них паперово-кредитні гроші, то в обіг надходить така кількість грошей, яка дійсно потрібна для реалізації товарів. Роль регулятора виконує стихійно нагромадження. Повноцінні гроші, не беручи участі в обігу, осідають, у їх власників і в банках як скарб. У умовах, коли в обігу перебувають тільки паперово-кредитні гроші, їх кількість визначається специфічним законом паперово-грошового обігу.

Суть його в тому, що випуск паперових грошей має бути обмеженим тією їх кількістю, в якій дійсно оберталося б символічно представлено золото. Якщо випуск в золотих грошах, купівельна спроможність первинних знаків упаде, а ціни на товари і послуги зростуть. В умовах розвинутих кредитних відносин слід врахувати суму цін товарів, проданих в кредит. Платежі, за якими настав час сплати, і суму платежів, які взаємно зараховуються.

З урахуванням цих обставин кількість грошей, необхідних для обігу, визначається за такою формулою:

$КГ = ЦТ - К + П - ВП / О$, де КГ — кількість грошей в обігу; ЦТ— сума цін товарів, що підлягають реалізації; К— сума цін товарів, проданих в кредит; П – платежі, за якими настав строк сплати ; ВП — сума платежів , які взаємно зараховуються ; О — число оборотів однойменної грошової одиниці.

3. Інфляція: її причини та наслідки. Вводячи в обіг паперові знаки, держава встановлює їх примусовий курс (відповідність певній кількості золота), що має силу тільки в межах України. Здійснюючи емісію (випуск) грошей, вона може випускати їх не тільки для потреб товарообігу, але й для вирішення інших проблем, зокрема, для покриття дефіциту державного бюджету. *В результаті порушується співвідношення між товарною і грошовою масою в обігу може привести до виникнення інфляції (від латинського слова inflation — здуття).*

Інфляція — це переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових грошей, що веде до їх знецінення та додаткового перерозподілу національного доходу на шкоду переважної більшості населення. Інфляція проявляється в зростанні цін, знеціненні грошей, їх надлишку в обігу, невідповідності попиту і пропозиції товарів, збільшенні на ринку товарів, які не користуються попитом.

В економічних системах минулого, коли в обігу були золоті монети та розмінювані на них банкноти зрівноважений товарний обіг (Г-Т) підтримувався автоматично(стихійно) ; кількість золота в обігу відповідала його потребам для підтримання нормального обігу товарів.

Підвищення цін в окремі періоди хоч і було можливим, але лише в час війни, стихійного лиха, епідемії, коли скорочувався товарообіг, а держава для покриття видатків вдавалася до випуску паперових грошей. З тих тимчасових умов паперові гроші не розмінювалися на золото.

Катастрофічних розмірів досягла інфляція після Першої світової війни Німеччині, Росії та інших країнах. Купівельна спроможність паперових грошей зменшилась у мільйони разів. До жовтня 1923 р. в Німеччині їх було випущено на суму 2, 5 квінтільйона марок. В результаті цього одна довоєнна марка прирівнювалась до 1 млрд. паперових.

Будучи наслідком всією сукупності диспропорцій і суперечливостей процесу відтворення, має місце у всіх країнах на певних етапах їх економічного розвитку. Однак темпи і масштаби інфляції різні. Зокрема, інфляція може бути відкрита, коли зростання цін внаслідок невідповідності попиту і пропозиції не стримується державою, і прихованою, коли здійснюється загальний державний контроль над цінами. Знаючи причини, характер та джерела інфляції, суспільство знаходить шляхи її подолання.

Наприклад, у післявоєнні роки Японія використала інфляцію для оздоровлення економіки. Відомо, що рівень інфляції зменшується, коли ринок наповнюється товарами, не тоді, коли проводиться чергова грошова реформа. Для становлення виробництва товарів необхідно декілька років. Саме в такий період і зросла інфляція в Японії. Коли ж ринок цієї країни наповнився товарами, грошова маса відповідала товарною, тому купівельна спроможність ієни збільшилась.

Залежно від темпів зростання цін і масштабів згубної дії на економіку визначають три типи інфляції: повзуча (помірна); галопуюча; гіперінфляція.

Повзуча (помірна)інфляція — це така інфляція, при якій постійно зростають ціни, але їх ріст не перевищує 10 % на рік. Цей тип інфляції не завдає великої шкоди господарству і може контролюватись державою.

Галопуючаінфляція — це інфляція, при якій зростання цін досягає двозначного числа від 10 - 100 %. Вона супроводжується стрибкоподібним некерованим зростанням цін, різким зміцненням грошей, розладом економічних пропорцій, стагнацією(застоєм) і навіть падінням виробництва, масовим зубожінням населення. Коли інфляція досягає тризначних чисел, вона переростає в гіперінфляцію.

Гіперінфляція – зростання цін понад 100 % і більше. Вона призводить до економічного паралічу, провокування гострих соціальних конфліктів і катаклізмів. Емісія паперових грошей набуває величезних масштабів, причому *грошей не забезпечених товарами*. Відома закономірність: збільшення кількості грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарною масою означає, що держава вичерпала себе і настає економічна катастрофа.

У 1993-1994 рр. інфляція і Україні набула небезпечних форм. Зруйнована бюджетна система, надмірно зріс бюджетний дефіцит, державний борг, катастрофічна скорочується виробництво, зростання безробіття, неефективно функціонують податкова і банківська системи. Неконтрольоване зростання цін знецінення доходів населення і веде до його масового зубожіння. Зростає спекуляція, набуває сили кримінальний капітал.

Шляхи подолання інфляція

Світової досвід знає два основних способи регулювання інфляційного процесу: кейнсіанський і монетаристський.

Кейнсіанський метод передбачає розширення впливу держави на економіку, її регулюючої ролі в кредитно-фінансовій політиці.

Монетаристський— передбачає впровадження таких дій, як зменшення до мінімуму втручання держави в економіку, скорочення витрат держави на соціальні та інші потреби. Звичайно, вибір методів подолання інфляції залежить від її рівня, від особливостей економіки країни, від місця державного регулювання процесу відтворення. Подолання гіперінфляції найчастіше здійснюється проведенням грошової реформи. Вона може здійснюватися за допомогою нуліфікації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується нуліфікація, ревалоризації і реставрації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується нуліфікація знецінених грошей. Вона означає ліквідацію старих грошових знаків, вилучення їх з обігу і випуск нових грошових знаків, як правило, в меншій кількості.

Протилежним нуліфікації є метод стабілізації валюти з допомогою ревалоризації і реставрації. Ревалоризація означає процес відновлення до інфляційної вартості паперових грошей з метою стабілізації і підвищення курсу валюти. У її здійсненні провідним є поступове формування рівноваги $T=G$, досягнення якої є умовою реставрації валюти, тобто відновлення обміну паперових грошей на золото за мінімальною їх вартістю. Після цього необхідно відновити до інфляційну купівельну спроможність грошей та підвищити курс національної валюти щодо інших вільноконвертованих валют.

Широко використовується для стабілізації зміцненої грошової одиниці метод девальвації.

Девальвація проводиться шляхом законодавчого зменшення курсу валюти даної країни щодо ціни на золото, коштовностей та конвертованих валют. Водночас у країні реалізується цілий комплекс заходів для оздоровлення економіки і фінансів, спрямованих, перш за все, на збільшення виробництва високоякісних, конкурентоспроможних товарів.

Стабілізацію валюти можна розпочати також із проведення традиційної політики *дефляції*. Вона означає вилучення з обігу певної частини надлишку паперових грошей. Супроводжується вона також комплексом заходів оздоровлення економіки і фінансів, що виражається в реформі податкової системи, скороченні обсягів кредитів тощо.

Отже, методи подолання інфляції різноманітні. Вони можуть стати основою проведення грошової реформи, тобто повної або часткової заміни одних грошових знаків іншими. Потрібна науково обґрунтована грошова реформа, яка не підривала б, а посилювала довіру людей до держави. До того ж грошова реформа повинна супроводжуватись цілою системою економічних і фінансових заходів і проводитись в декілька етапів. Стабільною грошова одиниця України (гривня) буде тоді, коли вона забезпечуватиметься

зростання виробництва високоякісних товарів, які будуть конкурентоспроможними на світовому ринку і забезпечать достатній обсяг резервних валют інших країн.

Отже, проведення грошова реформа передбачає стабілізацію економіки країни, її структурну перебудову, досягнення зростаючого виробництва високоякісної і конкурентоспроможної продукції, покращення господарського механізму, перехід до *соціально орієнтованої ринкової економіки*.

Тема 6. Ринок і механізм його функціонування

1. Поняття, функції і структура ринку
2. Ринкова рівновага і механізм її досягнення
3. Конкуренція і монополія

1. Поняття, функції і структура ринку

Існують такі типи економічних систем: традиційна, ринкова, командно-адміністративна (планова); змішана економіка (регульована ринкова економіка).

Практика свідчить про те, що в чистому вигляді ринкова економіка не існує ні в одній країні світу. Сучасний ринок як високорозвинений продукт цивілізації істотно відрізняється від ринку епохи вільної конкуренції, перш за все тим, що передбачає значною мірою гарантований збут товарів, а також активну фінансово-кредитну і грошову політику *держави, наявність системи соціального захисту малозабезпечених верств населення, тобто йдеться річ про змішану економіку. Саме таку економіку і ми повинні створити в нашій країні.*

1. Поняття ринку, його характерні риси та функції

Ринок виник одночасно з товарним виробництвом. Історичними умовами його виникнення є: суспільний поділ праці і відособленість товаровиробників.

Розвиток товарно-грошових відносин призвело до утворення в структурі суспільного виробництва сфери обігу і ринку як конкретної форми товарного обміну (товарний обмін – товарний обіг - ринок).

Отже, *ринок* — це обмін, організований за законами товарного виробництва і обігу. З давніх часів ринок визначається як місце торгівлі товарами. Отже для характеристики сучасного ринку мається на увазі, що ринок - це економічний простір (місце, територія, зона), на якому здійснюється обмін товарів і послуг.

Нарешті, *ринок* — це сукупність конкретних економічних відносин між продавцями і покупцями в процесі купівлі-продажу товарів і послуг.

Ядром (основою) ринкових відносин є відносини власності. У процесі купівлі-продажу здійснюється реалізація відносин власності, їх відтворення.

Ринкові відносини регулюються *об'єктивними законами*, зокрема, *законом вартості, законом попиту і пропозиції, законами грошового обігу*.

Сучасний ринок — це один з головних елементів складної системи господарювання, в якій тісно взаємодіють ринковий механізм і численні, передусім державні, регулюючі інститути. Він включає також стан суспільної свідомості (культуру, право, ідеологію).

Як бачимо, *ринок* — це комплексне поняття, яке охоплює одночасно сферу обміну товарів, економічний простір, де здійснюється цей обмін, систему товарно-грошових відносин, які складаються в процесі обміну товарів. На основі вищевикладених положень можна сказати, що ринок — це особлива соціально-економічна структура, основними функціями якої є обмін продуктами між відособленими товаровиробниками і реалізація зворотного зв'язку між виробництвом і споживанням.

Основні риси сучасного ринку: 1) повна самостійність ринкових суб'єктів (тобто вільне розпорядження своїм майном) продуктом, доходом своєї праці; 2) економічна самостійність і незалежність реалізується за рахунок різних форм власності; 3) «некоронований король» ринкової економіки — споживач. Правда в умовах сучасної ринкової економіки останнє слово не завжди залишається за покупцем і виробником, певний вплив має і держава; 4) ринкова економіка - це такий економічний лад, в якому господарські процеси регулюються цінами. Вільні ціни — це принцип ринкової економіки; 5) важливим фактором ринку є повноцінно діюча конкуренція.

Умови, при яких ефективно функціонує ринкова економіка:

- 1) повна економічна самостійність суб'єкта ;
- 2) вільні ціни;
- 3) розвиток підприємництва;
- 4) захист конкуренції.

Суб'єктами ринкових відносин є: держава, державні, кооперативні, приватні підприємства та їх об'єднання, спільні підприємства, іноземні фірми, організації та установи, громадяни.

Об'єктами цих відносин можуть бути продукти праці (засоби виробництва, предмети споживання, послуги, житло, наукові ідеї, інформація і т.д.), робоча сила, цінні папери (акції, облігації), валюта і т.д.

Структура ринку з точки зору об'єктів ринкових відносин

Д) Історично першим виник *ринок споживчих товарів і послуг* для населення. Споживчий ринок задовольняє фізіологічні та соціальні потреби суспільства в матеріальних і духовних благах. Цей ринок можна поділити в

свою чергу на *ринок продуктів харчування, одягу, житла, комунальних, транспортних, побутових, культурних послуг.*

II) ринок засобів виробництва сформувався пізніше, але отримав пріоритетне значення. Він складається з *ринку засобів праці (машин, устаткування, механізмів, пристроїв, будівельних споруд, виробничих комунікацій і т. д.) і ринку предметів праці (матеріалів, сировини, енергоресурсів, будівельних компонентів.* За термінологією підручника «економікс» (мікроекономіка та макроекономіка) цей ринок називається *ринок капіталу.*

III) ринок науково-технічних розробок та інформації (це продукти (ноу-хау), винаходи, патенти, ліцензії, проекти, різна наукова інформація. Цей ринок називають ринком інтелектуальної власності. Купівля-продаж різних нововведень і інновацій швидко поширюється у світі.

VI) фінансовий ринок складається з *ринку капіталів (інвестицій, кредитів, цінних паперів і валюти).* Це складна і найважливіша сьогоднішня сфера специфічних економічних відносин з приводу купівлі-продажу фінансових ресурсів.

Ринок капіталів здійснює інвестиції (довгострокові вкладення) у виробничу і невиробничу сфери економіки. *Кредитний ринок*— це відносини між позичальниками і кредиторами. *Ринок цінних паперів* у вигляді акцій, ощадних сертифікатів, векселів та інших зобов'язань є прямим продовженням кредитного ринку, але має самостійні значення.

Ринок цінних паперів має 2 складові: первинний ринок (емісія цінних паперів, випуск їх в обіг) і *вторинний*, який займається перепродажем цінних паперів на фондовій біржі, через що ринок цінних паперів називають ще *фондовим* ринком.

Валютний ринок являє собою важливу сферу економічних відносин купівлі-продаж іноземних валют і платіжних документів (чеків, векселів, у валюті різних країн). На валютному ринку здійснюються операції зовнішньої торгівлі, інші розрахунки між країнами, міграції капіталів і т.д.

До ринкових відносин входять купівлі-продажу золота. У період золотого стандарту золото безпосередньо грало роль «грошей» і тому практично не продавалося і не купувалося. Після краху золотого стандарту (скасування вільного обміну на золото кредитно-паперових грошей) на нього була встановлена офіційна ціна і воно стало товаром ринку золота.

V) ринок праці (робочої сили) - це посередник між найманими працівниками та роботодавцями. На ринку праці узгоджується попит на робочу силу з її пропозицією, з метою досягнення рівноваги в цій сфері на основі державної політики, існуючого законодавства і механізму саморегулювання ринку.

Ринковий механізм функціонує , спираючись на свою інфраструктуру: товарні , фондові та валютні біржі, торгово-збутові фірми, банки. Рівень розвитку інфраструктури справляє безпосередній вплив на стан ринкових відносин. Крім функціональної структури ринку, розрізняють і

територіальну. Це означає існування місцевого, національного (внутрішнього) та світового (зовнішнього) ринків.

Залежно від ринкової середовища або ступеня конкуренції економісти поділяють 4 ринкові ситуації або моделі ринку: 1) ринок чистої конкуренції ; 2) чисту монополію; 3) монополістичну конкуренцію; 4) олігополію.

Ринок чистої конкуренції характеризується великою кількістю незалежних продавців, які виробляють стандартну продукцію. Продавець не може встановити ціну більше, ніж ринкова, тому що покупець вільно купує необхідний товар за ринковою ціною.

Чиста монополія —це ринок, де одна фірма є єдиним продавцем продукту або послуги. Тут відсутня заміна продукції. Ціни встановлює сам монополіст.

Монополістична конкуренція характеризується порівняно великою кількістю виробників, які виробляють диференційований продукт, тобто різні види даного продукту (повний асортимент легкових автомобілів, металорізальних верстатів та інші) продаж товарів здійснюється не за однією ціною, а в широкому діапазоні цін, так як покупцям пропонують різні варіанти одного виду товару. У боротьбі за гроші покупець продавець застосовує різні методи впливу на покупця: тут грає важлива роль не тільки ціна, але можливість виділитися серед своїх конкурентів рекламою, маркою, поліпшеними методами реалізації готової продукції.

Олігополія відрізняється невеликою кількістю продавців на ринку будь — якого товару, тому при визначенні цін і обсягів виробництва виробник стежить за своїми конкурентами (при встановленні цін можлива змова між ними). Тут розгортається боротьба за якість товарів і послуг, боротьба за престиж. Ця модель ринку характерна для таких великих підприємств, які існують наприклад, у важкій промисловості, машинобудуванні, металургії, літакобудуванні.

2. Ринкова рівновага і механізм її досягнення

Ринок є зв'язуючою ланкою між виробництвом і споживанням, засобом забезпечення пропорційності структури виробництва і структури суспільних потреб. Адже *попит* — це представлена на ринку потреба в товарах і послугах. Він відображає обсяг і структуру суспільних потреб, які підлягають задоволенню, але не всі потреби, а лише ті, які забезпечені грошми, тобто *платоспроможний попит*. *Пропозиція* — це сукупність товарів, які вже є на ринку або можуть бути доставлені на нього. *Вона не тотожна виробництву*. Попит і пропозиція знаходяться під впливом багатьох факторів.

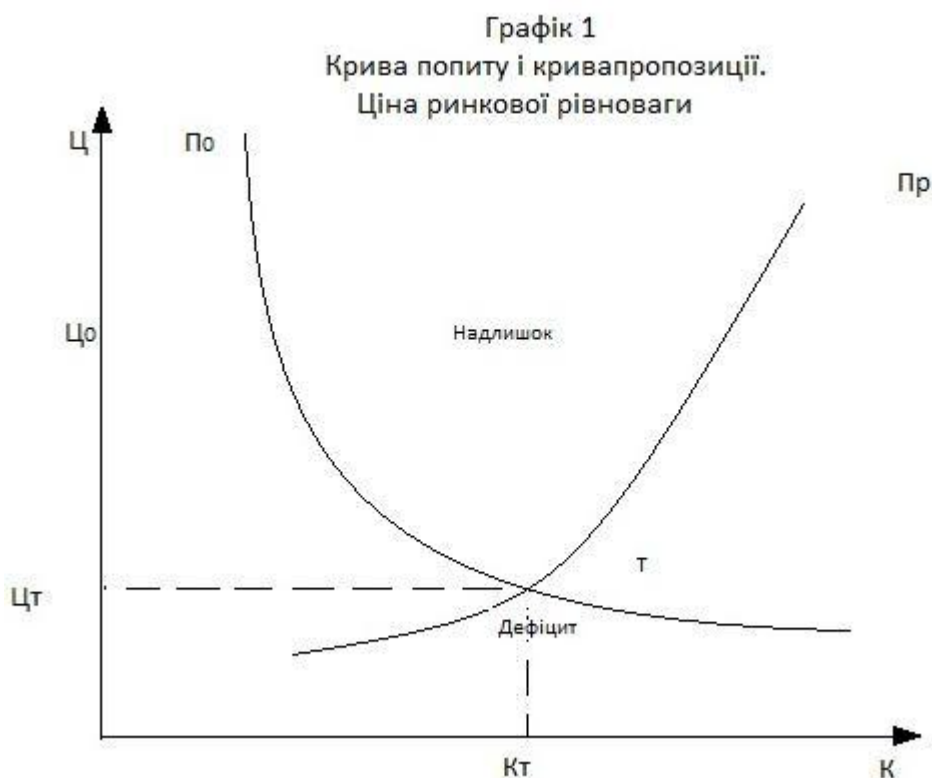
Одним із найважливіших з них є *коливання цін*. Знання залежності попиту і пропозиції від ціни, а також ціни від попиту і пропозиції дозволяє зрозуміти, як досягається ринкова рівновага, як формується ціна рівноваги. Покупці виходять на ринок з певною сумою грошей, що призначена для

придбання товарів. При цьому, природно, вони хотіли б придбати товар дешевше, в той час, як продавці намагаються продати товар дорожче. Але ринкова ціна не може піднятися вище від так званої *ціни попиту*. Цей термін означає *гранично допустиму ціну*, за яку споживачі готові купити товар.

Існує взаємозв'язок між ціною попиту і кількістю продукції, що реалізується : чим менше останньої, тим більшу ціну покупець готовий за неї заплатити і, навпаки, якщо ціна попиту висока, то покупців виявляється мало, а обсяг продажу незначним. При зниженні ціни попиту товар стає більш доступним , росте число покупців і кількість продажів. Ця залежність між ціною і кількістю купленого товару отримала назву «*крива попиту*».

Вона характеризує *ринкову поведінку споживача* (див.графік 1.)

Тут : вісь ОКт — кількість купленого на ринку товару К ; вісь ОЦо — рух цін ; По — крива сукупного попиту ; Пр — крива сукупної пропозиції ; Т — точка перетину кривих попиту і пропозиції. Ця крива є графічним виразом закону попиту, який виражається в наступній математичній (функціональній) залежності : $P_o = f(C)$. Чим вища ціна товару, тим менший попит на нього.

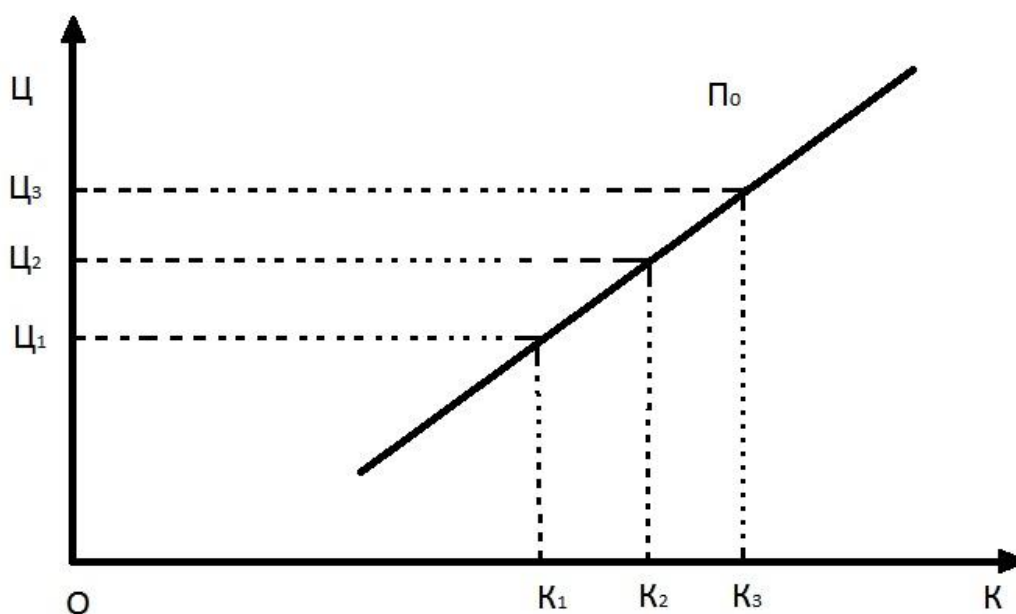

Така залежність характерна для основної маси товарів, але є й інші випадки (див. графік 2). Цей графік показує зв'язок між ціною і попитом, коли останній зростає із зростанням цін. Він зустрічається дуже рідко — серед певних малих груп покупців: так званий «ефект сноба» (від англ. «snob» — людина, що претендує на вишукано витончений смак, бажання продемонструвати своє багатство).

Має місце також залежність між попитом і ціною, яка зображена на графіку 3. Цей функціональний зв'язок показує, що є випадки коли попит має тенденцію залишатись незмінним при зміні цін. Наприклад, споживач буде купувати сіль, ліки та деякі інші товари, якою б високою ціна на них не була. Це так званий *нееластичний попит*, який не змінюється у відповідь на коливання цін.

Мірою такої зміни служить *коефіцієнт еластичності попиту*, що характеризується як *відношення росту обсягу попиту до росту цін (в %)*. Для різних товарів цей коефіцієнт *неоднаковий*. Він, зокрема, може залежати від ступеня тим чи іншим товаром, від наявності на ринку взаємозамінюваних товарів і т.п.

Графік 2
Крива попиту (для престижних товарів)

Якщо, наприклад, ціни на хліб і м'ясо знизяться у 2 рази, то попит на м'ясо може зрости навіть у більшій мірі, а на хліб, очевидно, знизиться.

Не менш важливо проаналізувати ринкову ситуацію з боку продавця (носія пропозиції).

Якщо крива попиту характеризує взаємозв'язок цін і тієї кількості товару, яку хоче і в змозі купити споживач, то залежність, виражена «кривою пропозиції» (див. графік 1), характеризує зв'язок між ціною і тією кількістю продукції, яку виробники бажають виготовити і продати на ринку. Крива пропозиції показує поведінку виробника (продавця): при низькій ціні продавець запропонує менше товару або взагалі може його притримати, при високій вина продаж більше товару. Але ринкова ціна не може опуститися нижче від ціни пропозиції — гранично мінімальної ціни, за якою продавці готові продавати свої товари, оскільки виробництво і реалізація будуть

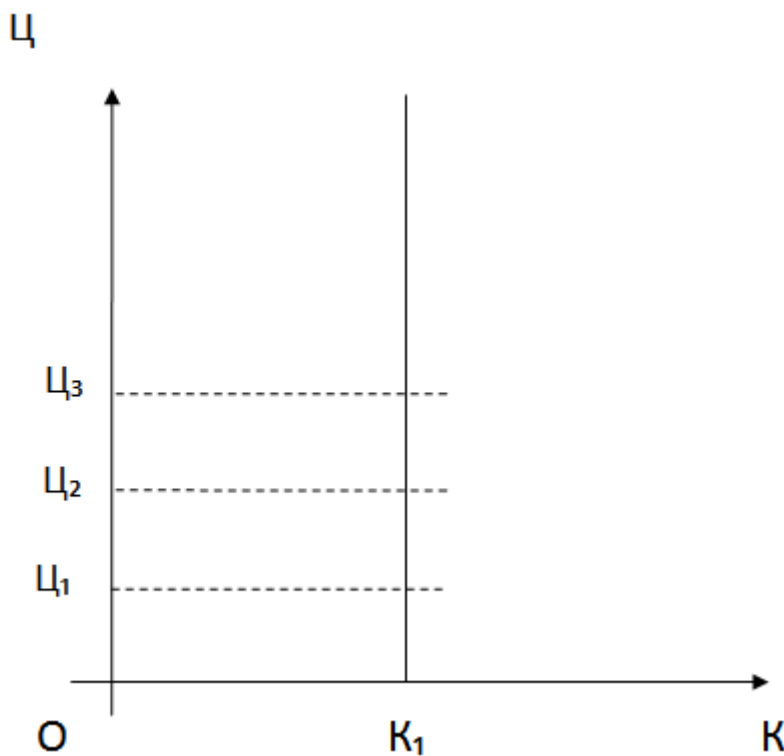
неефективними. *Крива пропозиції* є графічним виразом закону пропозиції. Він характеризує наступну функціональну залежність пропозиції від ціни:

$$Pr = (Ц).$$

Чим вище ціна товару, тим у більшій мірі зростає його пропозиція з боку продавця. І навпаки, чим вища пропозиція, тим нижча ціна. *Ступень зміни обсягу пропозиції відповідно до збільшення (чи зменшення) ціни характеризується еластичністю пропозиції. Мірою такої зміни служить коефіцієнт еластичності (відношення росту обсягу пропозиції (в %) до росту цін (в %)).*

Графік 3

Нееластичний попит

Співставивши два розглянутих нами закони, можна впевнитись: попит і пропозиція — дві протилежні ринкові сили, які викликають підвищення або падіння ціни. Але такий стан, коли вони урівноважуються (попит і пропозиція ніби паралізують один одного), називається станом рівноваги.

На графіку 1 точка перетину кривих попиту і пропозиції (Т) відображає рівновагу ринку (попит і пропозиція збігаються, а значить, і збігаються інтереси виробників і споживачів). В цьому випадку ринкова ціна виступає як ціна ринкової рівноваги — тобто такий рівень ціни, при якому урівноважуються попит і пропозиція.

При більш високій ціні виникає надлишок пропозиції над попитом, посилюється конкуренція серед продавців, у результаті чого ціна знижується.

В умовах , коли ціна нижча від ціни ринкової рівноваги, попит перевищує пропозицію, виникає конкуренція серед покупців, що викликає підвищення цін. В результаті при вільній ринковій конкуренції ринок прагне до рівноваги, а ринкова ціна — до ціни рівноваги.

Із зміною попиту і пропозиції дією різних факторів, наприклад, рівня доходу сімей чи цін на товари — замінники або комплементарні (взаємопов'язані) товари , точка рівноваги і ціна рівноваги змінюються відповідно. Значення останньої дуже велике: ринкова ціна , врівноважуючи попит і пропозицію, свідчить про досягнення найбільшої ефективності ринкової економіки (виробляється рівно стільки, скільки необхідно на цей момент , а значить, задовольняються всі наявні потреби і не витрачаються марно трудові, матеріальні і фінансові ресурси).

Рух цін під впливом попиту і пропозиції є основою, вихідним моментом дії ринкового механізму регулювання суспільного відтворення. Об'єктивні умови ринкового господарства (повна громадська відособленість кожного виробника, його повна залежність від кон'юнктури ринку, боротьба за купівельний попит неминуче породжують конкуренцію).

3. Конкуренція і монополія

Економічна конкуренція - це боротьба суб'єктів ринку за перевагу споживачів з метою отримання найбільшого прибутку. Конкуренція є необхідною і найважливішим елементом ринкового механізму.

Вона виступає в якості сили, забезпечує взаємодію попиту та пропозиції, врівноважує ринкові ціни.

Конкуренція дуже сильно залежить від кількості виробників-продавців і покупців. Вона розгортається серед продавців, які хочуть продати свій товар дорожче. У цій боротьбі перемагають ті з них, хто збуває товар дешевше, щоб стимулювати купівельний попит, *але продає більше.*

Теоретично виділяють *досконалу і недосконалу конкуренцію.*

Приблизно до середини XIX ст. для економіки західноєвропейських країн була характерна *досконала (вільна) конкуренція, що визначалося невеликими розмірами підприємств і багато численністю виробників на ринку.*

Але з другої половини XIX ст. ситуація починає змінюватися: бурхливий розвиток виробництва, пов'язане з швидким зростанням капіталомістких галузей важкої промисловості, залізничним будівництвом, переходом до використання у виробництві електричної енергії, призвело до утворення *великих і надвеликих за масштабами XIX в. підприємств.*

Ці процеси призвели до *істотної зміни конкурентної боротьби на ринках. Поряд з вільною досконалою конкуренцією з'явилися її нові види і, перш за все, конкуренція недосконала.*

Вільна конкуренція передбачає велику кількість виробників-продавців на ринку, і ніхто з них не в силах впливати на ринкові ціни.

Недосконала конкуренція виникає в тому випадку, якщо кілька великих фірм виробляють більшу частину товару даного виду і контролюють ціни на ринку.

Існує також *цінова і нецінова конкуренція*. Це означає, що суперництво ведеться не за рахунок зниження цін, а на основі *технічної переваги, високої якості і надійності виробів, ефективних методів збуту, розширення видів послуг, гарантій, умов оплати і т.д.*

У боротьбі за покупця застосовується *диференціація продуктів*. *Нецінова конкуренція істотно змінює ринковий механізм*. Адже залежно від гостроти конкуренції і боротьби збільшуються або зменшуються витрати фірм на підвищення якості продукції, обслуговування покупців, рекламу і тощо. Методи нецінової конкуренції передбачає наявність значних коштів, що недоступно слабким фірмам. Тому невід'ємним елементом сучасних ринкових відносин є маркетинг, метою якого є створення умов для найкращого пристосування виробництва до вимог ринку, тобто виробляти саме те, що потрібно споживачам.

Поняття чистої монополії є абстракцією. Існує трохи продуктів, у яких немає замінників. Рідко зустрічається, коли на національному чи світовому ринку є тільки один продавець. Чиста монополія частіше характерна для локальних ринків, ніж для загальнонаціональних.

Можна виділити наступні типи монополій:

1) *природна монополія* — це монополія зумовлена тим, що в галузі діє одна, а не кілька конкуруючих фірм;

2) *випадкова монополія* — виникає в результаті тимчасового перевищення попиту над пропозицією даного продукту. Носить тимчасовий характер;

3) *штучна монополія* — виникає внаслідок обмежень на випуск даного виду продукції з боку держави.

Основними формами монополістичних об'єднань є:

1) *картель* — об'єднання ряду підприємств галузей, що передбачає угоду з приводу встановлення монополією високих цін, розмежування ринків збуту, встановлення певного обсягу виробництва для всього картелю в цілому і для його членів зокрема. Виробнича та комерційна самостійність підприємств, що входять до картелю, зберігається;

2) *синдикат* — об'єднання підприємств, що передбачає втрату його членами комерційної самостійності; реалізація продукції здійснюється єдиним збутовим центром синдикату;

3) *трест* — об'єднання підприємств з повною втратою самостійності вхідних у нього підприємств;

4) *концерн* — об'єднання підприємств шляхом встановлення фінансового контролю над ними за допомогою покупки контрольного пакету акцій; входять у концерн, формально зберігають юридичну самостійність.

Надмірна монополізація ринку має негативні наслідки, тому в багатьох країнах існує *антимонopolічне законодавство*, яке ставить певні межі монополізації. Так, перший такий законодавчий акт з'явився у США в 1890 р.

В кінці 60-х років антимонопольне законодавство було створено в більшості розвинутих країн.

Основні риси монополії:

- 1) Монополія —це велика корпорація, яка займає провідне становище у певній сфері національного господарства. Наприклад, «Дженерел-Моторс», «Кока-Кола», «Erson» і т.д.
- 2) Монополія —поведінка фірми, що виробляє основну масу продукції певного виду. У цьому випадку це може бути невелике підприємство. І, навпаки, велика фірма може не бути монополістом.

Монополії мають мінуси та плюси :

«Недоліки, мінуси монополії»:

- 1) монополія встановлює високі ціни;
- 2) не прагне впроваджувати нові продукцію та технологію.

«Плюси»:

- 1) висока якість продукції, що і дозволило їй стати великим монополістом;
- 2) тільки велика фірма може володіти достатніми засобами для проведення наукових досліджень і розробок.
- 3) вона має резерв капіталу або потенціал, що дозволяє їй триматися «на плыву» пережити важкі часи (економічну кризу). Тому монополія —це опорні вузли всієї конструкції національного господарства.

Уряди країн з розвиненою ринковою економікою намагаються в якійсь мірі протистояти монополізму, підтримуючи і заохочуючи конкуренцію.

Питання для перевірки знань

1. *Що таке ринок, його суб'єкти і об'єкти, умови функціонування ?*
2. *Види і функції ринку ?*
3. *Як Ви уявляєте механізм функціонування ринку ?*
4. *Що таке ліберальна економіка (вільний ринок)?*
5. *Назвіть закони ринкової економіки і прокоментуйте характер їх дії ?*
6. *Що являє собою модель соціально-ринкової економіки чи можливо таку модель запровадити в Україні ?*
7. *Що таке конкуренція ? Які позитивні й негативні наслідки конкуренції Ви можете назвати ?*
8. *Монополізм , суть , його позитивні та негативні наслідки ?*
9. *Антимонопольний комітет, його функції? Чому існує антимонопольне законодавство?*

Тема 7. Ринкова інфраструктура

1. Поняття, суть і функції ринкової інфраструктури
2. Види банків і їх діяльність. Банківська система України.
3. Товарна біржа, її суть та види
4. Фондова біржа. Біржа праці та її функції

1. Поняття і суть ринкової інфраструктури

Однією із важливих умов функціонування ринку є наявність добре розвинутої ринкової інфраструктури. Від того, наскільки добре вона розвинута, залежить в кінцевому підсумку і ефективність функціонування ринкової економіки.

Інфраструктура (від лат. *infra* — нижче, під *structura* — споруда, будова) термін, який з'явився в економічній літературі в кінці 40-х років нашого століття для позначення комплексу галузей господарства, що обслуговують промисловість і сільськогосподарське виробництво. Інфраструктура — сукупність галузей і підприємств, зайнятих обслуговуванням суспільного виробництва. Розрізняють виробничу і невиробничу (соціальну) інфраструктуру.

Під інфраструктурою ринку розуміють систему державних, приватних і суспільних інститутів (організацій, установ), що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин і забезпечують їх ефективну взаємодію.

Основні функції ринкової інфраструктури полягають в тому, що вона через свої елементи здійснює правове і економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах; забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо; сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств; регулює рух робочої сили; створює необхідні умови для ділових контактів підприємців; здійснює маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування та ін.

Елементи ринкової інфраструктури

Ці функції реалізуються відповідні елементи ринкової інфраструктури, які можна згрупувати у такі три блока:

організаційно-технічна інфраструктура, куди входять товарні біржі і аукціони, торгові доми і торгові палати, холдингові і брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку;

фінансово-кредитна інфраструктура ринку, куди входять банки, фондові і валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій, тобто усі ті, хто може

займатися мобілізацій тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім — і в капіталовкладення ;

організаційно-дослідна інфраструктура включає наукові інститути, що вивчають ринкові проблеми, інформаційно-консультаційні фірми, аудиторські організації, спеціальні учбові заклади.

2. Види банків і їх діяльність

Немає необхідності доводити , що розвинута ринкова економіка не може існувати без відповідних видів банків. Згідно із Законом України « Про банки і банківську діяльність» банки — це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій.

В економіці кредитно-банківська система представлена різноманітними банками та іншими кредитно-банківськими установами. В організаційному аспекті банківська система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих банків, кожний із яких виконує функції , що впливають з його призначення.

Емісійний банк (центральний банк) — має монополіне право на випуск (емісію) банківських білетів (грошових знаків, банкнот). Основним його завданням є проведення державної політики в галузі грошового обігу, кредиту і розрахунків, регулювання діяльності всієї банківської системи, здійснення функцій центральної системи. Цей банк , як правило, націоналізований і його прийнято називати Державним Національним або Центральним банком.

Комерційний банк — найбільш універсальний тип банку, який займається широким колом операцій, в тому числі наданням кредитів промисловим, торговельним та іншим підприємствам переважно за рахунок коштів , залучених у вигляді депозитів (вкладів). Ці банки здійснюють також різноманітні комерційні послуги і операції. Інвестиційні банки спеціалізуються на фінансуванні і довго строковому кредитуванні різноманітних підприємств і цілих галузей. Розрізняють фінансові інвестиції , які здійснюють шляхом купівлі банком цінних паперів, тобто вкладення шляхом вкладення грошей в цінні папери, і «реальні» інвестиції , що здійснюються шляхом вкладення капіталу в промисловість, будівництво, сільське господарство та ін., тобто в об'єкти виробничої і невиробничої сфери.

Іпотечні банки спеціалізуються на тому, що надають довгострокові позики під заставу нерухомості.

Інноваційні банки здійснюють кредитування (в основному венчурні , тобто зв'язані з певним ризиком) на всіх етапах і стадіях інноваційного процесу створення та впровадження різних нововведень і науково-технічних розробок.

Ощадні банки — це фінансово-кредитні установи для залучення вільних коштів населення, зберігання заощаджень, здійснення безготівкових розрахунків надання населенню кредитів, проведення розрахунково-грошових операцій щодо обслуговування населення, включаючи операції з цінними паперами.

Значну роль у світі відіграють *міжнародні банки, міждержавні банки*, в тому числі Міжнародний банк реконструкції і розвитку, банк міжнародних розрахунків, міжнародний банк економічного співробітництва, європейський інвестиційний банк та ін.

Банковська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та системи комерційних банків різних видів і форм власності.

Згідно із Законом «Про банки і банківську діяльність» вони є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих та розпорядчих органів державної влади.

Національний банк є центральним банком країни, її емісійним центром, що проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому тощо. Йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків. Національний банк створює державну скарбницю країни, організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золото, валютні запаси.

3. Товарна біржа, її суть та види

У класичному розумінні, біржа — це, по-перше, місце, де регулярно в один і той же час здійснюються торги певними товарами. По-друге, це об'єднання торговців або біржових посередників, які спільно оплачують витрати на організацію торгів, установлюють правила торгівлі, визначають санкції за їх порушення. Сенс такого об'єднання в тому, що воно дозволяє швидше і з меншими витратами продати і купити товар, полегшує і спрощує процес торгівлі. В результаті цього біржа — це особливий ціноутворюючий механізм.

З розвитком біржової торгівлі виділилась особлива група так званих «біржових товарів». Це якісно однорідна продукція, яка користується масовим попитом і окремі партії якою взаємозамінні з точки зору споживачів. До біржових товарів сьогодні відносяться, зокрема, зернові і олійні культури, кава, нафта, кольорові метали.

В Законі України «Про товарну біржу» дається таке визначення: «Товарна біржа є організацією, що об'єднає юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має за мету надання послуг в укладанні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозиції товарів, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних з ним товарних операцій». Згідно із Законом товарна біржа діє на основі самоврядування, господарської самостійності, є юридичною особою, має

відокремлене майно, самостійний баланс, власний розрахунковий, валютний та інші рахунки в банках, печатку із зображенням свого найменування.

Існує тип товарної біржі — ф'ючерсна біржа, це ринок прав на товар, а не ринок реального товару. Перші ф'ючерсні біржі виникли у другій половині ХІХст. В Чикаго була створена перша у світі ф'ючерсна біржа зернових товарів.

На біржах укладають два основних види угод: угоди на реальний товар і термінові (ф'ючерсні угоди). Угоди на реальний товар завершуються переходом від продавця до покупця тобто здаванням — прийняттям реального товару на одному із біржових складів. Угоди на реальний товар залежно від терміну поставки діляться на угоди з негайної поставкою і угоди з поставкою в майбутньому.

Угоди з негайною поставкою називають угодами на наявний товар («кеш» або «спот»). Угоди на товар з поставкою в майбутньому називають угодами на строк, або *форвард*. Ці угоди передбачають поставку продавцем реального товару за ціною, яка зафіксована в контракті на момент його підписання, і в строк, обумовлений контрактом. Тривалість цього строку встановлює біржа.

Термінові (ф'ючерсні) угоди на відміну від угод на реальний товар не передбачає зобов'язання сторін поставити або прийняти реальний товар в строк, обумовлений контрактом, а передбачає купівлю і продаж прав на товар (паперові операції). Результатами таких угод є не передача реального товару, а виплата або одержання різниці між ціною день його виконання. При операціях на строк одна сторона завжди виграє, а інша — програє. Для прискорення цих операцій і полегшення ліквідації контрактів, а також для спрощення розрахунків за ними, біржами розроблені повністю стандартизовані форми ф'ючерсних контрактів.

Спекулятивні операції здійснюються на біржі з метою одержання прибутку від купівлі-продажу біржових контрактів у результаті різниці між ціною біржового контракту в день його укладання і ціною в день його виконання.

Учасниками біржових операцій можуть виступати торговельні фірми, торговельні фірми, промислові фірми, плантаційні фірми і власники елеваторів, фірми з переробки сировини, брокери або маклери.

Брокери — це посередники при укладенні угоди між покупцями і продавцями товарів, цінних паперів, валюти та інших цінностей на фондових біржах, валютних, страхових і фрахтових ринках. Діють за дорученням і за рахунок своїх клієнтів, одержуючи за посередництво певну плату брокеридж.

В сучасних умовах основну частину посередницьких операцій здійснюють великі брокерські фірми з розгалуженою мережею філій, що мають тісні зв'язки з банками. Існують різні категорії брокерів: біржові, страхові, позичкові, валютні та ін.

4. Фондова біржа. Біржа праці та її функції

Фондова біржа — організований ринок цінних паперів, що виконує функцію мобілізації грошових засобів для довгострокових інвестицій в економіку та для фінансування державних програм.

Цінні папери — документи, що виражають майнові (боргові) зобов'язання.

Види цінних паперів

Акції — цінні папери, випущені акціонерними товариствами, які засвідчують вкладення певної кількості капіталу і дають право їхньому власникові на отримання певного доходу (дивіденду) з прибутку акціонерного товариства.

Облігація — документ , що засвідчує передачу грошей у борг на певний строк із правом отримання щорічного фіксованого доходу та зобов'язання про повернення суми боргу у визначений строк.

Вексель — письмове боргове зобов'язання за встановленою законом формою, яке видається позичальником (боржником , векселедавцем) кредитору (векселеотримувачу), що надає останньому право вимагати від боржника повернення зазначеної у векселі суми в певний строк.

Варрант — цінний папір, що випускається разом з облігацією чи привілейованою акцією і дає її власникові право на додаткові пільги у визначений час.

Ваучер — майновий купон, що випускається в процесі приватизації державного майна для придбання акцій підприємств, які підлягають приватизації.

На первинному ринку цінних паперів відбувається розміщення щойно випущених цінних паперів. Емітентами можуть бути : державні органи влади різних рівнів, підприємства , організації , іноземні юридичні особи.

Вторинний ринок цінних паперів забезпечує перепродаж раніше випущених цінних паперів через фондову біржу і позабіржовий оборот. Громадяни та юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені за свій рахунок , є **інвесторами**.

Біржа праці — державна структура , яка опосередковує стосунки між роботодавцями та найманою робочою силою.

Функції служби зайнятості (біржі праці):

- *Вивчення та прогнозування ситуації на ринку праці;*
- *Організація громадських робіт ;*
- *Організація перекваліфікації кадрів за вимогами ринку ;*
- *Виплата допомоги з безробіття; відшкодування (часткове) витрат, пов'язаних зі зміною місця роботи.*

Питання для перевірки знань

1.Що таке інфраструктура ринку і яку роль вона відіграє в організації і функціонуванні ринку ?

2. Основні елементи інфраструктури ринку ?
3. Історія виникнення біржі ?
4. Біржа , механізм її функціонування ?
5. Чому у сучасних умовах велике значення відіграють фондові біржі ?
6. Особливості біржі праці (центрів зайнятості) ?
7. Види банків , їх діяльність ?

Модуль 3. Теоретичні проблеми мікроекономіки

Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво

1. Підприємства і їх основні види
2. Підприємництво , його умови та організаційні форми
3. Капітал як економічна категорія.
4. Кругооборот і оборот капіталу
5. Виробничі фонди підприємства та їх структура
6. Витрати виробництва і прибуток

1. Підприємства і їх основні види

Внаслідок суспільного поділу праці народне господарство будь-якої країни поділяється на окремі сфери (матеріального та нематеріального виробництва), галузі. Кількість галузей залежить від глибини суспільного поділу праці. У колишньому СРСР налічувалося до 400 галузей народного господарства. У кожній галузі діють найрізноманітніші підприємства.

Як у первинній ланці народного господарства, на підприємстві зосереджена певна сукупність продуктивних сил (засобів праці, працівників, землі, сировини та ін.) та відносини економічної власності. Останні функціонують з приводу привласнення наявних на підприємстві об'єктів власності , обміну товарів і послуг з іншими підприємствами та розподілу створеного працівниками необхідного і додаткового продукту . Суб'єктами відносин власності є саме підприємство як юридична особа, його працівники. Кожне підприємство вступає у відносини з іншими підприємствами (купуючи комплектуючі вироби, сировину, надаючи й отримуючи послуги), державою (сплачуючи податки до бюджету та ін..), банками (отримуючи кредити та сплачуючи відсотки за ними).

Підприємство — ланка народного господарства, яка забезпечує виробництво основної маси товарів і послуг, здійснює науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою привласнення доходу (прибутку).

На підприємстві відбувається одиничний поділ праці. Залежно від технологічного процесу виробництва , розміру підприємства функціонують основні, допоміжні цехи, дільниці, різні служби, відділи. Одиничний поділ праці між працівниками здійснюється за професіями, спеціальностями.

Підприємство вступає у відносини кооперації, спеціалізації, комбінування з іншими підприємствами, тобто є важливою ланкою техніко-економічних відносин. Так, підприємства України мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємства інших республік СРСР.

На підприємствах відбувається поєднання працівників із засобами виробництва, від характеру якого значною мірою залежить тип підприємства. Якщо, наприклад, засоби виробництва належить тип підприємства. Якщо, наприклад, засоби виробництва належить окремому власнику або групі власників і працівники наймаються на умовах продажу робочої сили на певну заробітну, такі підприємства є *капіталістичними*. Якщо засоби виробництва викупили працівники, як це зроблено

Отже, основним критерієм розмежування підприємств є *тип власності на засоби виробництва, відповідно до якого в Україні виокремлюють такі основні види підприємств:*

- *державні підприємства* — засновані на державній формі власності. Оскільки вона поділяється на загальнодержавну та комунальну, відповідно виділяють загальнодержавні та комунальні підприємства;
- *колективні підприємства* — засновані на власності трудового колективу. Вони поділяються на колективні трудові підприємства, кооперативні, підприємства громадських організацій та ін.;
- *приватнокапіталістичні підприємства* засновані на власності окремої особи (капіталіста), яка наймає робочу силу;
- *колективні капіталістичні підприємства* — засновані на власності кількох власників капіталу, які наймають робочу силу ;
- *індивідуальні підприємства* — засновані на приватній власності фізичної особи та її особистій праці ;
- *сімейні підприємства* — засновані на праці членів однієї сім'ї ;
- *спільні підприємства* (або змішані) — засновані на поєднанні різних форм власності, в тому числі із залученням іноземного капіталу.

За правовим критерієм виокремлюють договірні товариства, товариства з обмеженою відповідністю, відкриті та закриті акціонерні компанії та ін.

Договірне (повне або змішане) товариство засновують юридичні та фізичні особи, які не об'єднують свої капітали і не створюють нової юридичної особи, зберігають господарську та юридичну самостійність, мають самостійні баланси тощо. Учасники договірного товариства на підставі договору про спільну діяльність передають спільне майно в управління одного з них. Учасники такого товариства поділяються на дійсних членів (які є рівноправними) і членів-власників (які мають лише дорадчий голос).

Товариство з обмеженою відповідальністю створюється шляхом об'єднання пайових внесків, і відповідно до їх величини розподіляється прибуток. Члени цього товариства відповідають за зобов'язаннями підприємства лише розміром вкладеного у пай капіталу.

Діяльність підприємства будь-якого виду нерозривно пов'язано і підприємництвом.

Товариство з необмеженою відповідальністю — це спілка, учасники якої відповідають усім майном або виступають як солідарні боржники щодо зобов'язань товариства.

2. Підприємництво, його умови та організаційні форми

Підприємництво — особливий вид виробничої, комерційної, посередницької діяльності. У Законі України « Про підприємництво» останнє визначається як самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, надання послуг і зайняття торгівлею з метою одержання прибутку. Нерідко підприємництво називають бізнесом. Ці поняття близькі, хоч і не тотожні.

Бізнес (від англ.business — комерційна діяльність , діло, заняття) являє собою будь-яка господарська діяльність, що має метою отримання прибутку або дає іншу вигоду.

Підприємництво — це такий вид бізнесу, який пов'язаний із виробництвом товарів, наданням послуг, створенням на себе особистого ризику. Сучасна економічна наука визначає підприємництво як особливий вид діяльності, в основу якого покладені такі ознаки: свобода вибору напрямів і методів діяльності, самостійність у прийнятті рішень, орієнтація на досягнення комерційного успіху, відповідальність, активний пошук, *інноваційний характер діяльності*.

Підприємництво — не лише особливий вид діяльності, а й певний стиль і тип господарської поведінки, для якої характерне організаційно-господарство *новаторство*, знаходження нових більш ефективних способів використання ресурсів, гнучкість, постійна *оновлюваність*.

Об'єктами підприємницької діяльності можуть бути виробництво певних матеріальних благ, надання послуг виробничого і невиробничого характеру, реалізація виробленої продукції, фінансово-кредитні, біржові, страхові операції та операції з нерухомим майном, інші, не заборонені законом види діяльності.

Основними суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути держава, об'єднання виробників, окремі особи.

Законодавство України забороняє займатися підприємницькою діяльністю таким категоріям громадян: *військовослужбовцям, посадовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки і управління, які здійснюють контроль за діяльністю підприємств і організацій*.

Основними функціями підприємницької діяльності є:

Ресурсна (формування і ефективно використання трудових, матеріальних та інформаційних ресурсів) ;

Організаційна (організація виробництва , збуту, реклама, маркетингу та інших господарських справ) ;

Творча (новаторські ідеї, вміння ризикувати, використання ініціативи).

Для розгортання підприємницької діяльності потрібні певні умови.

1. Серед них слід виділити стабільність державної економічної і соціальної політики економічно обґрунтований податковий режим, що забезпечує ефективне функціонування діючих підприємств і відкриття нових;
2. Наявність розвинутої інфраструктури підприємництва (інноваційних та консультаційних центрів для підготовки підприємств) тощо.

Законом України « Про підприємництво» сформульовані такі *принципи підприємства* :

- вільний вибір діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програм, вільний вибір постачальників і споживачів виготовленої продукції, встановлення цін, відповідно до законодавства;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством ;
- самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності;
- використання будь – яким підприємцем належної йому частини валютної виручки на свій розсуд.

Залежно від змісту діяльності розрізняють такі *види підприємництва* :

Виробниче підприємництво товарів, послуг інформації, духовних цінностей. До виробничого підприємництва належить агрофірма і перукарня, ліцей і машинобудівний завод. Функція виробництва в цьому підприємстві — головна

Комерційне підприємство своїм змістом має здійснення операцій і угод з купівлі-продажу або перепродажу товарів і послуг. Представниками комерційного підприємства є різні торговельні організації, що продають предмети споживання та засоби виробництва.

Посередницьке підприємство знаходить свій прояв у діяльності , яка з'єднує зацікавлені у взаємній угоді сторони. За надання послуг підприємець отримує доход. Посередницькі фірми можуть надавати інформаційні, консультаційні , маркетингові послуги.

Фінансове підприємство — це, по суті різновид комерційного. Об'єктом купівлі – продажу тут є гроші, валюта, цінні папери.

Страхове підприємництво — це особлива форма фінансового підприємництва. Його специфіка полягає у тому, що підприємець отримує страховий внесок , який повертається тільки при настанні застрахованого випадку. В умовах ринку страхове підприємництво захищає бізнес і населення, а також забезпечує прибуток.

Фірма — організаційна структура бізнесу.

Фірма — основна організаційно-економічна ланка ринкової економіки. Вона визначає ділову активність національного господарства, є опорою підприємництва. Рушійною силою бізнесу, генератором ідей, місцем освоєння і впровадження досягнень НТП.

Сучасна фірма — це організаційна структура бізнесу, підприємницька одиниця у всіх сферах економіки, яка володіє економічною і юридичною самостійністю. Це складний багатогалузевий комплекс промислових, торгових і фінансових підприємств національного і міжнародного рівня.

У світі офіційно здійснює свою діяльність приблизно 50 млн. фірм, які представлені різноманітними підприємницькими структурами. Слід підкреслити, що 90 % усіх фірм відноситься до *малого і середнього бізнесу*.

Найбільш типовими формами малого бізнесу стали системи *франчайзингу* (від franchise — пільговий) і *венчурного* (від venture — ризикувати) підприємництва.

Франчайзинг являє собою систему дрібних фірм, які укладають контракти на право користуватися фабричною маркою фірми і дозвіл на діяльність на певній території і в певній сфері. Вони мають певні пільги, а саме: знижки на ціни, допомогу у придбання обладнання, кредитах і т.д. Дрібні фірми реалізують продукцію великих компаній і мають ряд торгових переваг. *Франчайзинг* — *найпоширеніша форма інтеграції малого і великого підприємництва у галузі збуту*. Головна велика компанія (франчайзер) укладає угоду з малими та середніми незалежними підприємствами (франчайгі) про надання їм виключного права на продаж її товарів чи послуг під торговельною маркою компанії-франчайзера. Для отримання прав фірма оператор (франчайзі) робить початковий внесок на користь головної компанії (франчайзора), а потім сплачує щомісячні внески. Це робить *франчайзинг* схожим з орендою, де у тимчасове користування надається право користування товарним знаком.

Венчурна фірма — це така організація яка займається розробкою наукових досліджень для їх подальшого розвитку і завершення. До наважливих видів венчурних фірм у сфері науково-технічної діяльності належать: впроваджувальні, які спеціалізуються на практичному освоєнні науково-технічних розробок; дослідні, діяльність яких поширюється на стадію дослідження і розробок; обслуговуючі, які здійснюють технічне обслуговування.

Ризиковані підприємства не повертають вкладені в них кошти і не виплачують відсотки на них. Зате інвестор має права на всі запатентовані і незапатентовані інновації «ноу-хау».

За оцінками американських економістів, 15 % венчурних компаній приречені на повну втрату ризикового капіталу; 30 % забезпечують досить

скромний прибуток. Зате 30 % венчурних (ризикових) фірм за декілька років перебивають прибутком інвестований капітал у 30, а подекуди у 200 разів.

Інжиніринг — система надання послуг фірмою-консультантом фірмі-клієнту під час будівництва промислових та інших об'єктів.

Лізинг — форма довгострокової оренди, де орендодавцем є лізингова компанія. Орендатор бере на себе відповідальність за збереження орендованого майна, сплату орендних платежів, податків та страхових платежів. Строк оренди майна визначається від 40 до 90 % тривалості звичайного терміну експлуатації об'єктів, що здаються в оренду.

Орендовані об'єкти, як правило, купуються лізинговою компанією на прохання орендаря. Лізингові компанії пред'являють до орендарів ті самі вимоги, що й банки при наданні кредиту. Але асортимент їхніх послуг значно ширший: надання інженерно-консультаційних послуг, післяпродажне обслуговування, навчання персоналу для обслуговування устаткування тощо.

Ця форма підприємництва дуже зручна для дрібних і середніх підприємств, що мають обмежені фінансові можливості.

Технопарки — одна із найпоширеніша форма венчурного підприємства (ризикових фірм).

Шляхи виникнення технопарку:

- об'єднання співробітників університетських та науково-дослідних центрів, які прагнуть комерціалізувати результати своїх науково-дослідних розробок
- створення науково-технічним персоналом крупних компаній, які залишають корпорацію, бажаючи мати свою власну справу.
- перехід існуючих фірм під егідою технопарку з метою отримання певних пільг (умов кредитування, оренди приміщень для науково-дослідних, конструкторських розробок).

3. Капітал як економічна категорія

Історія розвитку економічної науки засвідчує існування різних підходів до визначення сутності та структури *капіталу*:

1. *Згідно предметно-функціонального підходу* — капітал ототожнюється з нагромадженою працею, призначеною для подальшого виробництва або продажу з метою одержання доходу. У межах цього підходу значного поширення набув аналіз капіталу як фактору виробництва, що впливає на результати підприємницької діяльності і приносить дохід власникові. При цьому підкреслюється особливе місце капіталу в системі економічних ресурсів, зумовлено його високою мобільністю, похідним характером формування та роллю, що опосередковується.
2. *Соціально-економічний підхід*, згідно з яким капітал трактується як економічна категорія — специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умовах. Розглядаючи капітал як самозростаючу вартість, К. Маркс трактував його як капіталістичні виробничі відносини між капіталістами і найманими працівниками, за яких знаряддя праці, певні

матеріальні блага, мінові вартості служать знаряддям експлуатації, привласнення частини чужої неоплаченої праці.

3. *На думку деяких економістів* водночас необхідно врахувати, що розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки, поширення колективних форм приватної власності, акціонування, демократизація управління капіталом *змінюють соціально-економічну природу капіталу.* Зростає взаємозумовленість мотиваційних пріоритетів найманих робітників та підприємців на основі «соціалізації» капіталу та «капіталізації» праці. Зближенню інтересів суб'єктів сучасної ринкової економіки сприяє також подальший розвиток співробітництва праці та капіталу, що ґрунтується на якісному вдосконаленні трудового законодавства та системи колективних договорів.
4. *Згідно грошовому капіталу капітал досліджується як фінансовий ресурс, що приносить дохід власникові у вигляді процента.*

У традиційному політекономічному визначенні капітал (від лат. capitalis — головний) має такі властивості:

- 1) обмеженість;
- 2) здатність до нагромадження
- 3) ліквідність
- 4) здатність до конвертації (постійної зміни форм);
- 5) самозростання.

Загальне поняття «капітал» конкретизується у багатьох формах капіталу: продуктивний, торговельний, грошовий, індивідуальний, акціонерний, міжнародний та ін. Тому капітал розгортається в систему капіталістичних виробничих відносин. До цієї системи не належить дрібнотоварний сектор економіки (дрібні фермери, ремісники, торговці), в якому не експлуатується наймана праця, та викуплені трудовими колективами підприємства. Процес формування капіталістичних виробничих відносин відбувається і в Україні. Персоніфікаторами капіталу є власники комерційних банків, велика кількість директорів підприємств (деякі з них «приватизували» немалу частку державної власності, ділки тіньової економіки, кланово-номенклатурна еліта, деякі вищі чиновники державного апарату.

Структура капіталу

Складові капіталу, спрямовані на організацію виробництва, відіграють неоднакову роль у створенні вартості та додаткової вартості. Постійний капітал — це частина витрат капіталіста на придбання засобів виробництва, які у процесі виробництва не змінюють (не збільшують) вартості; К.Маркс позначив його буквою с (constant— постійний). Постійний капітал бере участь у процесі праці своїм речовим змістом, є фактором виробництва, споживання вартостей, але не залучений до процесу збільшення вартостей, а відповідно не створює додаткової вартості.

Змінний капітал — частина витрат капіталіста, яку він авансує на придбання робочої сили і яка змінює вартість у процесі виробництва; позначають буквою *v* (*various* — змінюваний). *Він збільшує первісну вартість, тобто не тільки відтворює власний еквівалент, а й створює надлишок вартості, тобто додаткову вартість.*

На 11 тис. народних підприємств, викуплених трудящими США, здебільшого подолано відчуження працівниками від засобів виробництва, експлуатацію тощо. Тому засоби виробництва на цих підприємствах перестали бути капіталом.

5. Кругооборот оборот промислового капіталу

Економічна діяльність підприємства являє собою безперервний процес створення продукції, її продажу і купівлі нових засобів виробництва, що знаходять своє вираження у кругообороті капіталу.

Оборот фондів (капіталу) відбувається тоді, коли гроші витрачені підприємцем на придбання засобів праці, повністю повертаються до нього. Це означає, що фонди підприємства здійснили один оборот. У свою чергу, поняття «оборот капіталу» нерозривно пов'язане з кругооборотом капіталу. Процес кругообороту капіталу охоплює *три основні стадії*, внаслідок чого формуються три різні функціональні форми капіталу.

Перш ніж почати виробництво товарів або послуг, підприємець повинен мати певну суму грошей. Це означає, що він володіє капіталом у грошовій формі. Але перетворення грошей на грошовий капітал відбувається лише тоді, коли будують пущені в оборот для отримання прибутку. Для цього підприємець купує необхідні засоби виробництва і робочу силу, внаслідок чого відбувається перетворення грошового капіталу на продуктивний (або виробничий), що означає *першу стадію руху капіталу*.

Друга стадія здійснюється у процесі виробництва, результатом якого є виготовлення товару. Водночас відбувається перетворення продуктивної форми капіталу на товарну. Ця стадія є найважливіша в процесі кругообороту, тому що, на відміну від першої, де *формуються передумови виготовлення матеріальних благ і створення нової вартості, тут вони матеріалізуються. Саме тут виробляється необхідний продукт, завдяки якому забезпечується відтворення робочої сили і додатковий продукт, який задовольняється спільні потреби суспільства як в частині поточного споживання, так і частині нагромадження.*

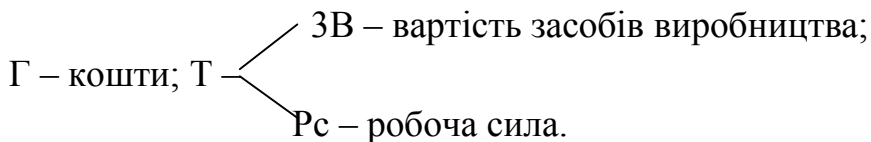
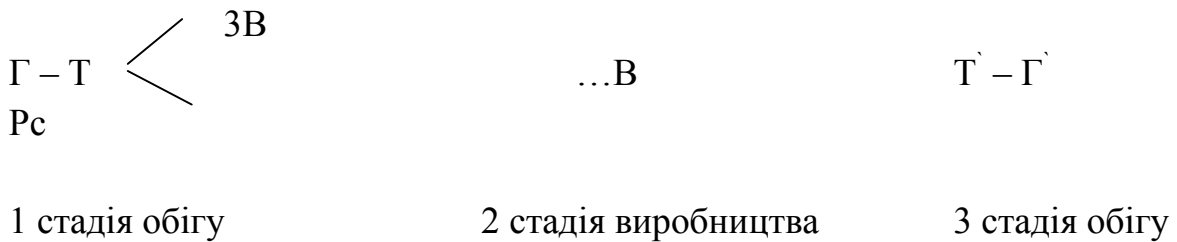
На третій стадії кругообороту виробничий капітал виконує функцію реалізації створеної нової продукції. При цьому вартість капіталу із товарної форми перетворюється в грошову, тобто знову набирає своєї первісної вихідної форми. Третя стадія завершує процес кругообороту доведення створеної продукції через сферу обігу до споживача. Саме на цій стадії відбувається перевірка, з одного боку, чи відповідають створені в процесі виробництва споживні вартості суспільним потребам (споживачам), а з

другого — чи відповідає рівень витрат підприємства на створення одиниці продукції суспільно необхідним витратам.

Таким чином, кругооборот — це послідовне його перетворення з однієї форми в іншу до перетворення у вихідну. Результатом цього процесу є створення споживної вартості і зростання вартості.

Кругооборот капіталу фірми (підприємства) можна зобразити схематично:

Кругооборот капіталу та його стадії

Кругооборот як періодично повторюваний процес, а не окремий акт, в якому авансова вартість повертається до своєї вихідної форми, називається *оборотом промислового капіталу*.

Структура часу обороту промислового капіталу

Оборот капіталу відбувається у часі. Виходячи з того, що виробничий капітал у своєму русі проходить *стадії виробництва і часу обігу, то і час обороту капіталу складається із часу виробництва і часу обігу*.

I. *Час виробництва* складається з 1) часу знаходження сировини, матеріалів та обладнання у виробничих запасах; 2) робочого періоду, протягом якого предмети праці перетворюються людиною і 3) часу впливу на продукт без участі людини (коли бродить вино, росте пшениця і тощо.), 4) часу перерв (відповідно до режиму робочого дня, перерви між змінами, вихідні дні).

Скорочення часу знаходження сировини, матеріалів та обладнання у виробничих запасах, часу перерв, перехід до нових технологій, які дозволяють підприємству *значно скоротити час виробництва*.

II. *Час обігу* — це час, який витрачається на купівлю засобів виробництва і забезпечення виробництва робочою силою. А також час на реалізацію товару.

Скорочення часу обігу сприяють вивчення потреб споживачів, ритмічна робота підприємств, чітка організація збуту продукції і матеріально-технічного постачання, розвиток прогресивних форм

економічних зв'язків, стан кредитно-банківської системи. Швидкість обороту виробничого капіталу вимірюється числом оборотів в днях. Якщо наприклад, виробничий капітал протягом року здійснює два обороти, то тривалість обороту в днях складає $360/2 = 180$ днів. Матеріальною основою виробничого капіталу виступають *засоби виробництва* які складаються із засобів праці і предметів праці.

5. Виробничі фонди підприємства та їх структура

До складу продуктивних сил належить насамперед *засоби виробництва, тобто виробничі фонди, і люди*.

Сутність і структура виробничих фондів. Засоби виробництва називають речовими факторами виробництва (оскільки вони складаються з певних речей), а працівники — особистісними. Засоби виробництва складаються із засобів праці (верстати, машини, устаткування та ін.) та предметів праці (сировини, паливо, електроенергія тощо).

Виробничі фонди — сукупність засобів і предметів праці, необхідних для ведення виробничої діяльності, виражена у вартісній (грошовій) формі.

Виробничі фонди поділяються на основні та оборотні. Поділ здійснюється залежно від перенесення засобами і предметами праці своєї вартості на створений продукт. Одні й ті самі засоби праці беруть участь у процесі виробництва тривалий час (наприклад, верстат, машина можуть використовуватися не менше 10 років, будівлі, споруди — кілька десятків років) тому переносять свою вартість на новостворений продукт не одразу. Якщо , наприклад, ткацький верстат використовується 10000 днів, та кожен день він переносить одну десятитисячну своєї вартості на створення тканини.

Основний капітал (основні виробничі фонди) — частина продуктивного капіталу, яка повністю бере участь у процесі виробництва, але переносить свою вартість на новостворений продукт частинами в міру свого зношування.

Предмети праці (сировина, паливо, енергія, куплені напівфабрикати, тара тощо) у процесі виробництва переносять свою вартість на новостворений продукт одразу. Наприклад, певна кількість бавовни на прядильній фабриці є сировиною , повністю споживається протягом дня і переносить усю свою вартість на вироблену тканину.

Оборотний капітал (оборотні виробничі фонди) — частина продуктивного капіталу, яка повністю бере участь у процесі виробництва і повністю переносить свою вартість на новостворений продукт .

На основні та оборотні поділяються лише продуктивна частина виробничих фондів.

Фонди обігу — частина продуктивного капіталу, яка перебуває у грошовій і товарній формі.

Оборотні фонди та фонди обігу формують оборотні засоби. Основні структурні елементи виробничих фондів підприємства зображені на схемі б.

Амортизація і відтворення основного капіталу(основних фондів)

У процесі виробництва відбувається *фізичне та моральне зношування основних фондів*.

Фізичне (або матеріальне) зношування — поступова втрата основними виробничими фондами своєї споживчої вартості, а водночас і вартості. Розмір фізичного зносу залежить від тривалості та інтенсивності зносу машин та обладнання . Втрати від фізичного зносу машин та обладнання можуть бути скорочені за рахунок поточного та капітального ремонтів. Однак з часом можливості подальшої експлуатації засобів праці у зв'язку з погіршенням їхніх техніко-експлуатаційних властивостей поступово втрачаються.

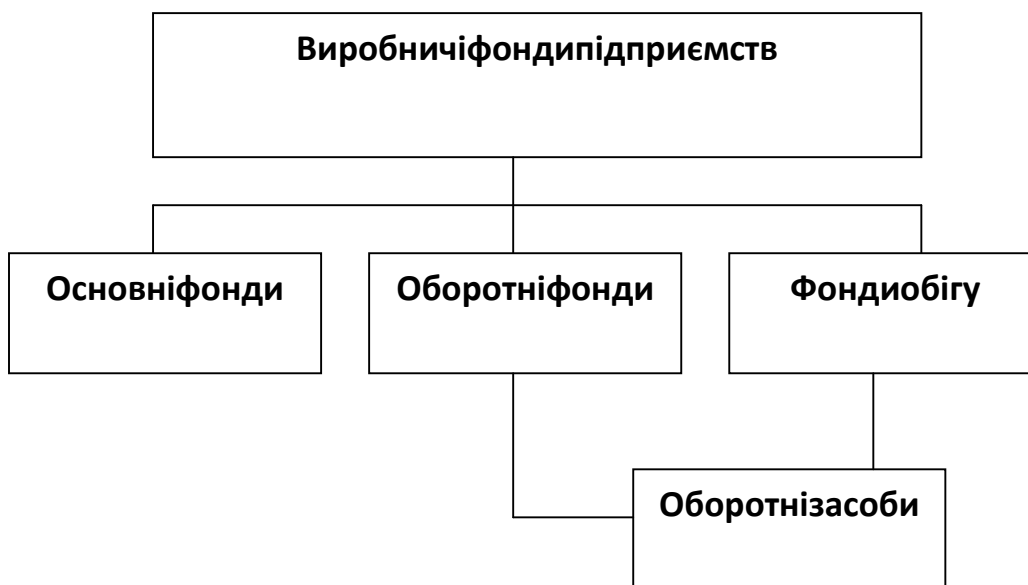

Схема 6. Структурні елементи виробничих фондів підприємства

Матеріально-речові елементи основного капіталу можуть зазнавати також морального зношування, зумовленого науково-технічним прогресом.

Моральне зношування основного капіталу — *техніко-економічне старіння його елементів, що виявляється у втраті доцільності їхньої подальшої експлуатації через появу дешевих або досконаліших засобів праці.*

Розрізняють моральне зношування першого та другого видів.

Моральне зношування першого виду зумовлено здешевленням елементів основного капіталу внаслідок підвищення продуктивності праці в галузях, що виробляють машини та обладнання подібні до тих, які використовуються на діючих підприємствах. Цей вид зношування не викликає потреби в негайній заміні старої техніки на нову, але свідчить про необхідність активнішого використання наявного обладнання.

Моральне зношування другого виду зумовлене винайденням нових, ефективніших за наявні засобів праці, застосування яких покращує якісні характеристики та здешевлює продукцію, що випускається. Така форма морального зносу підриває конкурентоспроможність підприємств і потребує

заміни застарілого обладнання до закінчення терміну його фізичного зношування.

Амортизація (лат. *amortisatio* — погашення) — процес перенесення вартості основних виробничих фондів на готовий продукт в міру фізичного зношення. Щоб своєчасно замінити зношені основні виробничі фонди, на підприємствах утворюють *амортизацій фонд*, до якого перераховують відповідні кошти. В основі забезпечення формування амортизаційного фонду, достатнього для відтворення основного капіталу, лежить встановлення *норми амортизації*.

Норма амортизації це відношення річного обсягу амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості засобів праці, виражене в процентах. *Норми амортизації* визначаються на основі строків служби праці, які залежать від довговічності, фізичного і морального зношення фактичного віку.

Основними методами амортизації є метод рівномірного пряmlinіного списання вартості і метод прискорення амортизації. В першому випадку елементи основного капіталу списуються рівними частками упродовж всього періоду їх функціонування.

Суть методу прискореної амортизації в тому, що в перші роки використання нових засобів праці на амортизацію відраховується частина їх вартості, яка значно перевищує ту, що розраховується пропорційно строку служби засобів виробництва. Особливість механізму амортизаційних відрахувань в тому, що якщо в першій рік норма амортизації застосовується до всієї вартості основного капіталу, то в наступні роки — до залишкової вартості. Можливість швидкого придбання більш ефективних засобів виробництва за рахунок прискореного амортизаційного фонду в перші один-два роки сприяє зростанню конкурентоздатності фірми. Прискорення списання основного капіталу на поточні витрати виробництва в початковий період функціонування засобів виробництва обумовлює швидке перетворення виробничого капіталу в грошовий, що посилює зацікавленість підприємців до інвестицій як джерела нагромадження.

6. Витрати і доходи підприємства

Будь-яке виробництво пов'язане з витратами. Необхідно розрізняти поняття «затрати» і «витрати», що пов'язано з відмінностями у використанні на виробництві ресурсів (матеріальних, трудових, природних, інформаційних і т.п.) та їх вартісної оцінки.

Тому витрати – це не просто затрати, а затрати ресурсів, що набули на ринку вартісної оцінки. Існує кілька підходів до розгляду витрат виробництва. Так, з позицій соціально-економічних відносин витрати виробництва діляться на витрати суспільства і витрати підприємства.

Суспільні витрати виробництва – це сукупність затрат живої і уречевленої праці, які знаходять своє вираження у вартості готової продукції.

Витрати підприємства складаються з усієї суми витрат на виробництво продукції та її реалізацію. Ці витрати в грошовій формі називаються *собівартістю продукції*. Вона показує, чого коштує підприємству виробництво і реалізація продукції. Тому кожне підприємство здійснює облік своїх витрат, визначає їх загальну суму і калькулює собівартість одиниці продукції.

Сучасні західні економісти розглядають витрати з точки зору господарника, найбільш практичне значення для якого має поділ витрат на *постійні і змінні*. Різниця між цими витратами обумовлена неоднаковим характером залежності між обсягом виробництва продукції та абсолютною величиною цих затрат.

Постійні витрати фірми (підприємства) — це ті, які не залежать від обсягу виробництва. Вони залишаються незмінюваними для фірми. До них відносять : витрати на опалення та освітлення приміщень, заробітну плату адміністративно-управлінського персоналу, оренду плату, амортизаційні відрахування, проценти за кредит тощо. Ці витрати повинні бути оплачені навіть у випадку зупинки підприємства.

Змінні витрати — це затрати, які безпосередньо залежать від кількості виробленої продукції, хоча у розрахунку на одиницю продукції вони залишаються незмінними. До змінних відносяться витрати на сировину, матеріали, паливо, електроенергію, тару та інші затрати чисто виробничого призначення. Змінними витратами підприємець може управляти шляхом зміни обсягів виробництва.

Слід підкреслити, що в умовах ринкової економіки постійні і змінні витрати є одним із найважливіших інструментів аналітичних розрахунків, які спрямовані на вибір ефективних варіантів виробництва товару.

Для вимірювання витрат на виробництво одиниці продукції використовуються на виробництво одиниці продукції використовуються категорії середніх постійних і середніх змінних витрат. Поняття середніх витрат важливе для визначення прибутковості фірми. Якщо ціна дорівнює середнім витратам , то фірма має нульовий ефект, прибуток відсутній. Якщо ціна менша від середніх витрат, то фірма несе збитки і може збанкрутувати. Якщо ж ціна більша від середніх витрат, то фірма має прибуток у розмірі цієї різниці.

Бухгалтерські витрати — це фактичні витрати виробництва на виготовлення певної кількості продукції за цінами їх придбання. Витрати підприємства в бухгалтерській і статистичній звітності виступають у вигляді собівартості продукції. Але одні і ті ж самі ресурси можна використати в різних альтернативних цілях. Тому існують затрати упущених можливостей, або *альтернативні витрати*.

Альтернативні витрати — це сума грошей, яку можна отримати при найбільш вигідних із усіх можливих альтернативних ресурсів. З точки зору надходження засобів витрати діляться на *зовнішні і внутрішні* (явні і неявні).

Зовнішні витрати — це грошові затрати фірми на придбання сировини, матеріалів, обладнання, транспорту, тобто постачальників, які не входять до складу підприємства (фірми). Саме ці витрати враховуються бухгалтерією.

Внутрішні витрати — це витрати, які пов'язані з використанням фірмою своїх власних (внутрішніх) ресурсів.

Граничні витрати — це додаткові витрати, які необхідні для забезпечення приросту одиниці продукції. Вони дуже важливі для визначення стратегії фірми. Підприємець повинен знати, з яким приростом витрат буде пов'язаний бажаний приріст продукції.

Трансакційні витрати — це витрати на пошук інформації про ринки і умови руху товарів та послуг, витрати на визначення якості товарів і послуг, витрати на розробку системи стандартів, на охорону фірмових знаків, витрати на розробку правил ведення контрактів, збитки за рахунок не виваженої поведінки на ринку і т.д. Вони не мають відношення до безпосереднього процесу виробництва. Але сучасна фірма не може обійтись без них.

Показник, який визначає витрати підприємства, називається **собівартістю**. По своїй суті він наближається до середніх затрат.

Собівартість представляє собою сумарні затрати в грошовій формі на виробництво і реалізацію продукції. Фактична собівартість включає реальні затрати підприємства. Розрахункова собівартість передбачає нормативні затрати, в Україні вони є середньогалузевими і відкрито доводяться державним підприємствам.

Велике значення для аналізу собівартості має визначення її структури — процентного співвідношення складових частин собівартості. Основними серед них є затрати на сировину і основні матеріали, корми, допоміжній матеріал, паливо і енергію, амортизацію і ремонт основних засобів, заробітна плата, страхові платежі та ін.

Аналіз структури собівартості продукції дозволяє визначити шляхи її зниження. Так, на підприємствах капіталомістких галузей (нафтодобувна промисловість, чорна металургія) у структурі затрат значну частину займають амортизаційні відрахування. Продукція харчової, текстильної промисловості характеризується високою матеріаломісткістю, тобто великою часткою затрат на сировину, матеріали. В трудомістких галузях (вугільна промисловість, лісове господарство) поряд із значними затратами на амортизацію машин, обладнання, велику питому вагу складають затрати на заробітну плату.

Витрати фірми (підприємства) мають сенс лише у співвідношенні з її доходами.

На перший план тут виступають грошові надходження фірми (підприємства) що дістали назву «сума продажу», або «валова виручка». *Загальний обсяг валової виручки ще нічого не говорить про фінансовий стан і ефективність фірми (підприємства), тому що з неї необхідно здійснити заміщення зношених засобів виробництва і виплатити заробітну плату працівникам.*

Результативним показником діяльності підприємства є **прибуток**, який як різниця між валовою виручкою і витратами на виробництво продукції (товарів, послуг). Однак таке трактування прибутку є справедливим лише з позиції його кількісного визначення, але не розкриває його економічного змісту.

З позиції класичної політичної економії *прибуток є результатом виробництва, тобто взаємодії усіх його факторів, а його матеріальною основою є додатковий продукт. Що створюється лише живою працею робітників.* Після реалізації виробленого товару чи послуги додатковий продукт набуває грошової форми у вигляді надлишку над валовими витратами. Цей грошовий надлишок розглядається підприємцем як результат функціонування всього авансового капіталу, тобто породження останнього.

З огляду на це К.Маркс визначив прибуток як перетворену форму додаткового продукту.

Деяко з інших позицій виступають західні економісти, тісно пов'язуючи виникнення прибутку з підприємницькою діяльністю. Їх трактування прибутку з нерозривно пов'язано з поняттям підприємницького доходу, який розглядається як винагорода підприємцю за підприємницький талант, проявлену ініціативу, впровадження інновацій, виробництво нового продукту, прийняття рішень щодо управління фірмою і відповідальність за ризик.

Функції прибутку:

- *інформаційна* — прибуток в умовах ринку визначає, що, як і в яких обсягах виробляти;
- *розподільча* — створення фондів грошових засобів, що забезпечують фінансування програм і проектів, які реалізуються фірмою, підтримання оптимальної структури капіталу, зведення до мінімуму ризику банкрутства;
- *стимулююча* — зниження витрат виробництва, впровадження інновацій. Прибуток утворює матеріальну основу фірми. За рахунок прибутку здійснюються інвестиції, удосконалюється виробничий процес, фінансуються соціальні потреби. Тому важливо визначити фактори, від яких залежить прибуток.

До таких факторів належить :

- 1) *обсяг реалізованої продукції.* Чим він більший, тим більша величина прибутку, за умови, що ціна забезпечує прибутковість. Тому кожного виробника товарів і послуг цікавить питання : при якій ціні на нього можна отримати максимальний прибуток;
- 2) *витрати виробництва,* зниження яких обумовлено підвищенням продуктивності праці та фондівіддачі, зниження матеріаломісткості та енергомісткості продукції ;
- 3) *ціна реалізації,* що залежить від попиту і пропозиції даних товарів на ринку.

Види прибутку

Залежно від особливостей використання різних видів витрат при визначенні прибутку розрізняють такі його види:

- *балансовий, або валовий прибуток* — різниця між валовою виручкою, отриманою від реалізації продукції і сумою матеріальних витрат, амортизації і заробітної плати. Цей вид прибутку є основою розподілу і використання засобів фірми;
 - *бухгалтерський прибуток* — це частина доходу підприємства (фірми), яка залишається від загальної виручки після відшкодування зовнішніх витрат, які приймають форму грошових платежів постачальникам ресурсів;
 - *чистий прибуток* — те, що залишається після вирахування із загального доходу всіх витрат, явних (зовнішніх) і прихованих (внутрішніх). Складовою частиною останніх є нормальний прибуток.
- Схема розподілу використання прибутку (див. рис. 1)

Рівень ефективної роботи підприємства характеризує рентабельність, що визначає відносний рівень прибутковості. При цьому використовуються такі показники: *загальний показник рентабельності* — відношення прибутку до суми основних виробничих фондів і нормованих оборотних засобів. Цей показник характеризує ефективність використання всього наявного виробничого потенціалу підприємства;

рентабельність окремих видів продукції — це відношення прибутку до собівартості продукції. Цей показник характеризує ефективність поточних витрат підприємства.

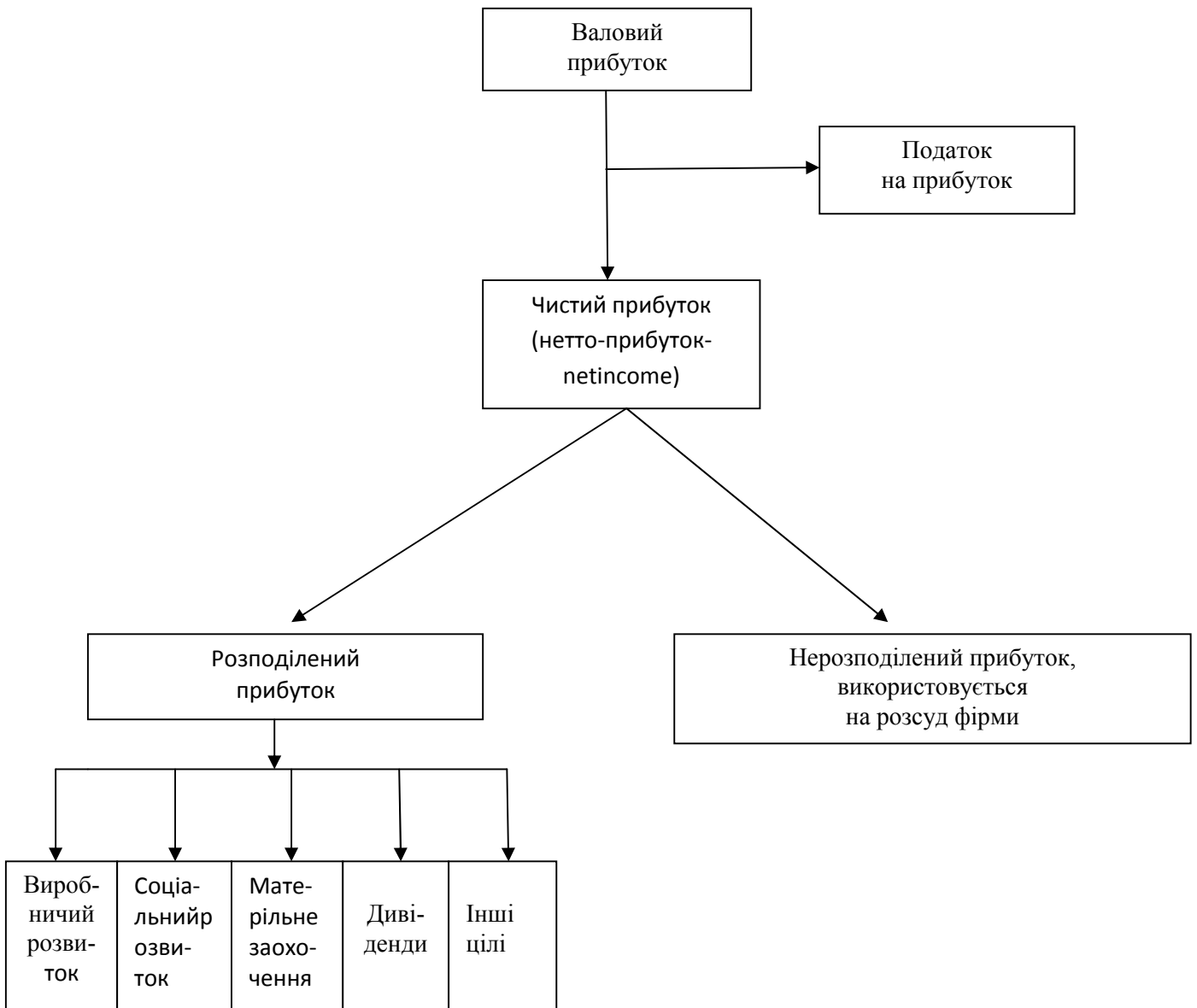

Рис.1 Схема розподілу використання прибутку

Питання для перевірки знань

1. Підприємство як ланка економіки ? Класифікація підприємств ?
2. Суть підприємництва ? Форми підприємницької діяльності ?
3. Умови, принципи та обмеження підприємництва ?
4. У чому полягає суть капіталу ?
5. Гроші як гроші і гроші як капітал ?
6. Кругооборот і оборот капіталу ?
7. Основні та оборотні фонди підприємства ?
8. Суть амортизації , амортизацій фонд, фізичний і моральний знос ?
9. Витрати підприємства ? Ефективність діяльності підприємства ?

Тема 9. Аграрні відносини. Основи підприємництва в аграрному секторі економіки

1. Аграрні відносини, їхній зміст і особливості.
2. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення
3. Агропромисловий комплекс : суть та структура

1. Аграрні відносини, їхній зміст і особливості

Сільське господарство є однією з пріоритетних галузей народного господарства, в якій процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання мають свої особливості, де діють нові економічні закони, а для притаманних всьому суспільному способу виробництва законів набуває специфічних форм. Ці особливості значною мірою залежить від природних факторів.

Проблема нормального забезпечення продуктами харчування гостро стоїть для сотень мільйонів населення в різних країнах, в тому числі в Україні. Сільське господарство є також важливою сировинною базою для харчової та легкої промисловості. Крім того, у цій галузі відбувається безпосередня взаємодія людини з природою, від якої значною мірою залежить здоров'я людини, її психологічний стан.

Слово «аграрний» походить від латинського «agrarius» і в перекладі означає «земельний».

Аграрні відносини — це складова економічних відносин, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг.

Найважливішою особливістю аграрних відносин є те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля.

Особливість аграрних відносин зумовлена й тим, що

- 1) земля є предметом праці й одночасно засобом виробництва.
- 2) Сільське господарство має сезонний характер виробництва.
- 3) У сільському господарстві тісно переплітаються економічні й природні процеси відтворення. Тому кінцевий результат є сума зусиль людини й природи.
- 4) Складність і різноманітність економічних зв'язків, породжених входженням сільського господарства до АПК, а також переплетінням різноманітних форм власності.

Суб'єктами економічних відносин в аграрному векторі:

- суспільство в цілому в особі держави ;
- сільськогосподарські підприємства;
- індивідуальні виробники сільськогосподарської продукції (фермери, сімейно-індивідуальні господарства) рис. 6.

Характер і особливості аграрних відносин визначаються насамперед формою власності на землю як основний засіб виробництва. У сучасних умовах власність на землю в різних країнах має такі форми (Рис.7).

Форми власності на землю:

- Державна
- Муніципальна (комунальна)
- Приватна

Наявність різних форм власності на землю і землекористування є основою багатокладності сільського господарства. Світова практика показує, що в аграрному секторі ефективно функціонують різноманітні за розмірами і формами власності види підприємств — дрібні, середні й великі, засновані на повній власності на землю, частковій власності й оренді; сімейні ферми, сільськогосподарські кооперативи і корпорації. Усі вони мають однакові права у відносинах з державою, іншими аграрними і господарськими підприємствами та організаціями.

Рис.6. Суб'єкти аграрних відносин

В Україні в результаті проведення поетапної земельної реформи відбувалися докорінні, незворотні перетворення земельних відносин. Одним з найважливіших є подолання монополії державної власності на землю і введення інституту приватної власності. Згідно з новим Земельним кодексом, прийнятим у жовті 2001 р. парламентом України, суб'єктами прав власності на землю є :

- громадяни та юридичні особи — на землю приватної власності;
- органи місцевого самоврядування — на землі комунальної власності;
- державні органи — на землі державної власності.

Рис.7. Форми власності на землю

Іноземні громадяни і юридичні особи, а також особи без громадянства можуть стати власниками лише земель несільськогосподарського призначення, на яких розташовані об'єкти нерухомості, які належать їм на правах приватної власності.

Реформування земельних відносин призвело до суттєвих соціально-економічних змін на селі — створення нових різнотипних суб'єктів господарювання у сільському господарстві.

Сучасний земельний фонд України становить 60,4 млн га. Значна частка земельної площі (69,3 %, або 41,8 млн га) — це сільськогосподарські угіддя, у структурі яких 78 % (32,5 млн га) припадає на рілля. Земельні ресурси України характеризуються високими біопродуктивними властивостями. За допомогою досліджень ґрунтового шару встановлено, що середній вміст гумусу в ріллі становив 3,2 % (124,8 т на 1 га. За оцінками вчених, при оптимальній структурі землекористування, відповідному рівні землеробства держава здатна прогодувати 300 — 320 млн осіб.

На сучасному етапі аграрних перетворень основним завданням державної політики є подолання деяких негативних процесів в аграрному секторі економіки і підвищення ефективності функціонування усіх суб'єктів господарювання на основі суттєвого поліпшення їх наукового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

2. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення

Складовою аграрних відносин є рентні відносини. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення з виникненням власності на землю виникає й відповідна їй форма доходу — *земельна рента*.

Рента є економічною формою реалізації власності. Тому зі зміною відносин власності з'являються нові форми земельної ренти.

Диференціальна і монопольна ренти. За феодалізму рента як економічна форма реалізації власності феодала на землю виступала спочатку як панщина, пізніше — оброк, на зміну якому в період розпаду цього ладу прийшла грошова форма.

Земельна рента (за капіталізму) — орендна плата землевласнику за тимчасове користування землею орендарем та відносини економічної власності, які при цьому розвиваються.

Якщо на цій землі є споруди (склади, іригаційна система та ін.), то орендар додатково платить за користування ними. У цьому разі **орендна плата більша за ренту.**

Диференціальна земельна рента. Вона функціонує у формі диференціальної ренти I і диференціальної ренти II.

Диференціальна рента I виникає за умов обмеженості площ земель кращої та середньої якості, що змушує залучати в сільськогосподарський оборот гірші за якістю ділянки землі. Аналогічно складається ситуація з ділянками, розташованими на різних відстанях від ринку. Внаслідок цього суспільна вартість, а отже, ціни на сільськогосподарську продукцію, встановлюються залежно від умов виробництва на гірших або найвіддаленіших від ринку землях (у промисловості — середніх умов). Інакше втрачається інтерес землевласника і орендаря до ведення сільського господарства на гірших землях, на них не будуть забезпечені нормальні умови для розширеного відтворення. За цих умов на середніх і кращих землях утворюється додатковий чистий дохід, який є надлишком на середнім прибутком і набирає форми диференціальної ренти I. Отже, умовою виникнення цієї форми ренти є різниця в родючості та місці розташуванні земель. Джерело диференціальної ренти I — праця сільськогосподарських найманих працівників або фермерів.

Господарства, розташовані на кращих та середніх за якістю землях, витрачають на одиницю продукції менше праці, отримуючи при цьому кращі врожаї сільськогосподарської продукції. Внаслідок цього диференціальна рента I в умовах суспільної власності на землю повинна вилучатися державою. В умовах капіталізму її привласнює землевласник у формі орендної плати.

Диференціальна рента II утворюється внаслідок інтенсивного ведення господарства, тобто використання кращих сільськогосподарських машин, насіння, поліпшення культури землеробства і тваринництва, за рахунок додаткових капіталовкладень. Це діє змогу підвищувати продуктивність праці й отримувати більше продукції з кожного гектара землі. Отже, природна родючість доповнюється і більше замінюється економічною родючістю. За умов раціонального сільськогосподарського виробництва додаткові капіталовкладення забезпечують не тільки окупність цих витрат, а й отримання надлишкового доходу, який набирає форми диференціальної ренти II. Цю ренту привласнює фермер або орендар землі протягом дії орендного договору. При укладенні нового договору землевласник, як правило, враховує зроблені і попередні роки орендарем додаткові

капіталовкладення, вищу родючість землі й збільшує плату за землю. Тому орендар зацікавлений, щоб договір про оренду землі укладався на тривалий термін, а землевласник — навпаки.

У колишньому СРСР диференціальну ренту I вилучала держава через механізм найнижчих закупівельних цін у найсприятливіших для ведення сільського господарства умовах і систему обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції за цими цінами. Диференціальна рента II переважно залишалася в господарствах і використовувалася для розвитку виробництва й частково для додаткового стимулювання працівників колгоспів і радгоспів.

Нині диференціальна рента в Україні повинна вилучатися через механізм рентних платежів, плати за землю, розмір яких залежатиме від якості землі. Оцінка якості землі (її родючість, забезпеченість вологою, теплом, а також місце розташування ділянок, їх конфігурація тощо) подана в Державному земельному кадастрі. У 2001 р. загальна сума такої ренти становила 17 млрд. грн., але держава отримала менше 5 млрд. грн.

Монопольна земельна рента. Частина земель розташовується у сприятливих ґрунтово-кліматичних зонах. Розміщені тут господарства вирощують рідкісні фрукти — цитрусові, цінні сорти винограду, абаку, чаю та ін. Оскільки попит на цю продукцію, як правило, перевищує пропозицію, то на них встановлюють виші від вартості, або монопольні ціни. Внаслідок цього *утворюється надприбуток, який набуває форми монопольної ренти і привласнюється землевласником. Її джерелом є частка доходів покупців, які купують на ринку ці продукти. Тому рентні платежі, плата за землю повинні бути вищими на цих ділянках.*

Абсолютна рента. Така рента є економічною формою реалізації монополії приватної власності на землю.

Абсолютна рента — в умовах капіталізму форма земельної ренти, яку необхідно сплачувати власникові за будь-яку ділянку землі незалежно від її родючості й місця розташування.

Її джерелом є надлишок додаткової вартості над середнім прибутком (різниця між ринковою вартістю сільськогосподарської продукції та суспільною ціною виробництва), а умовою виникнення — значно нижча органічна будова капіталу в сільському господарстві. Коли фермер або капіталіст-фермер сам є власником землі, зникає існування абсолютної ренти.

У разі приватизації землі в Україні, перетворення її на товар, істотний вплив на процес ціноутворення матиме орендна плата. Це призведе до значного зростання цін на сільськогосподарську продукцію

Дотації сільськогосподарському виробництву надаються з державного бюджету, податкової системи, тоді як земельна рента є результатом реалізації на землю. *І лише коли власником землі є держава, одержана нею земельна рента може використовуватися для надання дотацій землекористувачам.*

При цьому дотації, як правило, повинні одержати землекористувачі, а не землевласники, що ще раз свідчить про принципову відмінність цих видів доходів.

Загалом процес перетворення землі на товар має позитивні та негативні наслідки. Позитивним є : формування повноцінного господаря землі(у такому разі фермер не боїтиметься споруджувати сільськогосподарські будівлі на землі, намагатися поліпшувати якість землі, не маючи спадкоємців, зможе продати її, вийшовши на пенсію, й забезпечити собі належний рівень життя); створення додаткових стимулів для іноземних інвестицій в економіку країни тощо. Ці позитивні ознаки значною мірою зберігаються за наявності довготермінової оренди.

Негативними наслідками перетворення землі на товар в Україні може стати концентрація її значної частини в руках кланово-тіньових структур і навіть іноземного капіталу(через підставних осіб), які спекулюватимуть земельними ділянками. Такий шлях сприятиме капіталізації аграрних відносин, що суперечить прогресивній тенденції у цій сфері — подолання відчуження працівників від власності (на землю, інші засоби виробництва і створений продукт); утруднення внаслідок поділу землі на дрібні фермерські ділянки використання переваг сівозміни, меліорації та деяких інших чинників зростання сільськогосподарського виробництва; відсутність гарантій стосовно того, що приватні власники, які діятимуть в умовах ринкового господарювання, вживатимуть заходів щодо постійного поліпшення якості земель : реалізації програм консервації земель, виводу з обороту високо еродованих земель та інших методів збереження ґрунту.

Ціна землі. З рентними відносинами тісно пов'язана ціна землі. Земля в багатьох країнах світу є об'єктом купівлі-продажу внаслідок узаконеної приватної власності на землю. Земля — особливий товар, оскільки вона є продуктом природи і на неї початкова не затрачена праця. Згодом витрати праці на поліпшення якості землі постійно зростають. Якщо абстрагуватися від таких витрат, то ціна землі зумовлена не вартістю, а величиною доходу, який вона приносить своєму власникові,— рентою. Власник може продати землю за умови, що отримана сума буде не меншою, ніж дохід у формі відсотка, отриманий від вкладення цієї суми в банк. *Ціна землі — це капіталізована земельна рента, яка визначається за формулою :*

$$\text{Ціна землі} = (\text{рента} / \text{банківський відсоток}) \times 100 \%$$

За підрахунками економістів, ціна ріллі в областях зрошуваного землеробства в Україні, визначена на основі принципу капіталізації земельної ренти за 20 років, становить на немеліоративних землях у Дніпропетровській області 3260 дол. за 1 га (зрошуваних — 9748), у Кіровоградській — 3278 (8638), у Кримській — 2548 (8312), у Миколаївській — 2670 (11209), в одеській — 2664 (7899) дол. за га.

В умовах тотального зuboжіння населення, різкої поляризації суспільства земля в Україні не повинна бути товаром. Купити 1 га землі більш як за 3000 дол. Нині спроможна лише кланово-номенклатурна еліта. Загалом навіть ці ціни є заниженими, оскільки на початку ХХ ст. одна десятина землі продавалася у Східній Україні за 190 крб., а отже, значно

дорожче. За оцінками зарубіжних експертів, вартість 1 га українських чорноземів становить від 20 до 25 тис. дол. Незважаючи на заборону продажу землі до 1 січня 2016 року в Україні за 2000-2003 рр. було продано понад 500 тис. земельних паїв за вартістю від 100 до 250 дол.

Отже, за сучасних умов різкої поляризації суспільства в Україні урядовим структурам слід виважено розв'язувати проблеми власності на землю.

2. Агропромисловий комплекс : суть та структура

Агропромисловий комплекс (АПК) — це сукупність галузей народного господарства, зайнятих виробництвом, переробкою, зберіганням і доведенням до споживача сільськогосподарської продукції. До його складу входять такі основні сфери:

- 1) виробництво засобів виробництва для сільського господарства тв. його виробничого обслуговування;
- 2) власне сільське господарство;
- 3) збирання, заготівля, переробка, зберігання, транспортування сільськогосподарської продукції.

Виникнення АПК зумовлено розвитком продуктивних сил народного господарства, поглиблення суспільного поділу праці, розгортання НТР. Впровадження її досягнень у сільське господарство зумовлює скорочення зайнятих в цій галузі, звужує сферу сільськогосподарського виробництва. Так, якщо в середині XVIIIст. частка продукції сільського господарства у валовій продукції країн Заходу становила приблизно 85%, то нині у США та Англії — до 3%, Франції, Італії — майже 7%, в Японії — 11%. Це зумовлює перехід деяких сільськогосподарських процесів до промисловості та торгівлі, до виокремлення із сільського господарства нових галузей, які продовжують його обслуговування.

До першої сфери АПК належать галузі й підприємства, які виготовляють для сільського господарства техніку, електроустаткування, будівельні матеріали, добрива та отрутохімікати, комбікорми, медикаменти та ін..

Важливе місце у складі АПК посідають галузі виробництва та соціальні інфраструктури: шляхово-транспортне господарство, елеваторно-складські підприємства, зв'язок, матеріальне-технічне обслуговування, житлові та культурно-побутові об'єкти. Невід'ємною частиною АПК є також кредитні установи та науково-консультативні фірми, страхові компанії, експортні об'єднання та ін.

При виробленні та реалізації аграрної політики в Україні в основному ставку було зроблено на домінування приватної власності. При цьому недооцінюються можливості аграрно-промислових об'єднань як основної форми економічних зв'язків в АПК, які демонструють високі результати у випуску продукції рослинництва і тваринництва, займаються її первинною обробкою і зберіганням, вступають у виробничу кооперацію з

постачальниками промислової продукції для сільського господарства. Усе це спростовує висновки окремих учених про те, що стимули до праці у приватних господарствах перевищують ефект масштабу колективних господарств. Крім того, за колективного господарювання діють потужні стимули до праці.

Держава активно регулює діяльність АПК через механізм цін, оподаткування, кредитну політику, надання субсидій для сільського господарства, шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції та ін. Особливої уваги потребують проблеми зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції (в Україні через погане зберігання та збирання врожаю втрачається до 25 % всієї продукції).

Питання для перевірки знань

- 1. Розкрийте зміст аграрних відносин і покажіть їх місце в економічній системі ?*
- 2. Що таке агропромислова інтеграція й агропромисловий комплекс? Склад АПК ?*
- 3. У чому проблема власності на землю й як вона вирішується на Україні*
- 4. Чи може фермер нагодувати країну ?*
- 5. У чому полягають особливості підприємництва в аграрному секторі і в яких формах воно виступає на Україні ?*
- 6. Що таке земельна рента ?*
- 7. Що таке оренда й оренда плата ?*
- 8. Диференціальна земельна рента та причини її виникнення ?*
- 9. Види диференціальної ренти ?*
- 10. Причини виникнення абсолютної та монопольної ренти ?*
- 11. Ціна землі і чим вона відрізняється на звичайні товари ?*
- 12. Назвіть фактори , що впливають на зростання цін на землю ?*

Тема 10. Доходи населення

- 1. Види доходів населення та джерела їх формування*
- 2. Заробітна плата , її види , форми і системи*
- 3. Структура доходів сім'ї і їх використання*

1. Види доходів населення та джерела їх формування

Суспільний продукт, призначений для задоволення суспільних та власних потреб, підлягає розподілу. Тільки після розподілу та наступного після нього обміну продукт надходить у споживання. Частина продукту повертається у

виробництво з метою його безперервного розвитку. Друга частина іде на задоволення особистих потреб трудящих.

Під грошовими доходами, як правило, розумують суму грошових коштів, отриманих за певний період часу і призначених для придбання матеріальних благ і послуг з метою задоволення власних потреб. Через те що в умовах ринкової економіки значна частина споживчих благ і послуг реалізується як товари, грошовим доходам належить виключна роль у формуванні життєвого рівня населення, який, у свою чергу, визначається рівнем споживання матеріальних і духовних благ.

Сучасна економічна наука визначає *три головних джерела грошових доходів* : *доходи від власності (прибуток, процент і рента), доходи від трудової діяльності (заробітна плата) і трансфертні доходи*. Останні складаються із виплат соціальної сфери (допомоги по безробіттю, пенсії, стипендії тощо), а також допомоги, які надаються найбільш вразливим верстам населення громадським благодійними організаціями.

Грошові доходи населення, а також натуральні доходи, які створюються в домашньому господарстві для власного споживання сім'ї, трансферти, які населення отримує у натуральному вигляді (наприклад, продовольчі пайки, інвалідам або безкоштовна медична допомога) формують **фонд особистого споживання, або фонд життєвих засобів населення**. Економічною основою його є *чистий продукт, або національний дохід — реальний дохід*. Який використовується в суспільстві для особистого споживання та розширеного відтворення. *Він є частиною валового суспільного продукту, яка залишається після відшкодування спожитих у суспільстві виробництві засобів і предметів праці. В процесі розподілу та використання національний дохід поділяється на фонд споживання та фонд нагромадження. За величиною вартості ці два фонди дорівнюють необхідному і додатковому продукту.*

Необхідний продукт – це економічна категорія, що характерна для будь-якої економіки. Він створюється робітниками для себе, для задоволення власних потреб і привласнюється ними в таких формах, як заробітна плата і соціальні фонди споживання.

Додатковий продукт виступає у реальній економічній формі прибутку. Розподіл чистого продукту в реальному житті фактично зводиться до розподілу прибутку.

В процесі **розподілу чистий дохід** (а це різниця між ціною всією реалізованою продукції і витратами на її виробництво, тобто собівартістю) набуває також *форми процента і ренти*.

Якщо до прибутку, процента і ренти додати заробітну плату, держимо *первинні форми розподілу чистого продукту (національний дохід)* розподіляється між його безпосередніми виробниками і власниками засобів виробництва.

Первинний розподіл доповнюється перерозподілом чистого продукту, необхідність якого зумовлена завданням концентрації ресурсів для розв'язання важливих соціальних проблем; існуванням невиробничої сфери,

на утримання якої кошти надходять через перерозподіл доходів; важливістю залучення на громадські потреби; потреби на НТР (науково-технічні розробки) прогресивних змін у структурі суспільного виробництва, розвитку окремих економічних регіонів країни.

Головним знаряддям перерозподілу чистого продукту є державний бюджет. Через який проходить приблизно 60 % національного доходу. Важливу роль в цьому розподілі відіграє податкова система, оплата населенням послуг, механізм цін, а також добровільні платежі в суспільні організації. В результаті розподілу і перерозподілу національного доходу складаються кінцеві доходи різних груп населення , держави, підприємств. Формуванням фондів споживання і нагромадження завершується процес розподілу і перерозподілу чистого продукту, після чого він надходить у стадію кінцевого споживання.

2. Заробітна плата, її види , форми і системи

Головною формою доходів є заробітна платаю. Її можна, на думку К.Маркса, визначити як перетворену форму вартості робочої сили. Інше поняття заробітної плати уявляє собою *ціну праці, яка залежить від попиту і пропозиції на ринку праці.*

Заробітна плата виступає у двох формах : погодинній і відрядній. Кожна з них включає різні системи, що враховують конкретні умови праці.

Погодинна заробітна плата нараховується робітникам залежно від кваліфікації і фактично відпрацьованого часу. Застосовується вона в тому випадку, коли результати праці або не піддаються обліку, або не залежить від зусиль трудівника (оплата ІТР, службовців, нападників, робітників на конвеєрах та автоматичних лініях). Для визначення рівня оплати робочої сили визначають погодинну ставку заробітної плати, яку називають ціною праці.

Ціна праці = денна вартість робочої сили : середню тривалість робочого дня

Погодинна оплата включає погодинну систему , що зумовлює оплату за фактично відпрацьований час, та погодинно-преміальну, яка враховує ще й інші моменти: виконання норми, підвищення якості продукції, економію ресурсів тощо.

Відрядна або штучна форма заробітної плати , виступає насамперед, як пряма відрядна, що передбачає залежність заробітку від кількості виготовленої продукції відповідно до встановлених незмінних розцінок. Розцінки не змінюються при будь – якому виконанні норми виробітку. Проте робота основної маси відрядників оплачується за *відрядно-преміальною системою*, коли поряд з оплатою за кількість продукції передбачається виплата премій за певні показники, які обумовлюються в колективному договорі. Робота частини робітників оплачується за *відрядно-прогресивною системою*. В даному випадку робітник за встановленою нормою отримує оплату своєї праці за незмінними розцінками, а робота, що виконується

понад нормою, оплачується за прогресивною шкалою. Важливого значення набули останнім часом колективні форми оплати праці (*наприклад, бригадна система*) заробіток тут залежить від кінцевих результатів роботи всього колективу.

Існує два види заробітної плати : номінальна (грошова) і реальна (сума матеріальних та послуг, які можна придбати за номінальну зарплату). Номінальна зарплата передбачає насамперед, облік праці, врахування її кількості і якості. Це завдання розв'язується за допомогою тарифної системи яка включає тарифно-кваліфікаційні довідники, тарифні сітки й ставки першого розряду та схеми посадових окладів. Тарифно-кваліфікаційний довідник містить у собі детальну характеристику окремих професій і конкретних видів робіт. У ньому називаються вимоги щодо знань, умінь, навичок виконавця певного виду роботи. Кожна робота тарифікується певним розрядом.

Диференціація зарплати залежить від якості праці, а отже, й від кваліфікації, здійснюється за допомогою тарифної сітки, яка об'єднує тарифні коефіцієнти, кожний з яких показує . у скільки разів більше має оплачуватись вищий розряд порівняно з першим розрядом. Тарифний коефіцієнт першого розряду завжди дорівнює одиниці.

Тарифна ставка першого розряду відповідає мінімальній зарплаті. Вона встановлюється державою як соціальна гарантія забезпечення нормальних умов відтворення робочої сили найменш кваліфікованого робітника й утримання його сім'ї. Величина її повинна визначатись завдяки розрахунку прожиткового мінімуму на основі науково розробленої методології . На жаль, у нашій країні мінімальні рівні зарплати ніколи не ув'язувались з величиною прожиткового мінімуму. Тому тарифні ставки , розраховані для інших розрядів через множення ставки першого розряду на відповідний тарифний коефіцієнт, також не можуть, також не можуть забезпечити (разом із суспільними фондами споживання) нормальний рівень життя висококваліфікованих працівників.

Така тарифна система не відповідає принципам справедливого розподілу за працею, не забезпечує нормальне відтворення робочої сили на різних кваліфікаційних рівнях, не стимулює потяг до підвищення майстерності і загальноосвітнього рівня. Тому виникає настійна необхідність досконалої перебудови тарифної системи.

Номінальна заробітна плата залежить від виду виконаної роботи, від результатів роботи підприємства, тому що якісніша і продуктивніша праця створює більшу вартість і тому має право на вищу компенсацію. Коливається рівень заробітної плати і під дією страйкової боротьби, під тиском профспілок.

На рівень заробітної плати впливає оплата праці за вищими ставками за роботу у святкові, вихідні дні та нічні години. Підвищення середньомісячної заробітної плати свідчить про деяке поліпшення добробуту трудящих. Але повну інформацію про це надає реальна заробітна плата , яка залежить від

різних факторів: рівня номінальної зарплати, послуг, які споживає населення, величина податків, які сплачуються населенням в бюджет.

В Україні зниження реальної заробітної плати у 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст. спричинене переважно галопуючим зростанням цін, нераціональною політикою держави. Внаслідок цього реальна заробітна плата знизилася не менше, ніж у 5 разів, а з урахуванням виплат із суспільних фондів — приблизно в 10 разів.

Мінімальна заробітна плата визначається, як «законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитись оплата за виконану працівником місячну погодинну норму праці (обсяг робіт)».

Формування мінімальної зарплати має базуватись на обчисленні *прожиткового мінімуму*, який не може бути нижчим за межу малозабезпеченості. На жаль, в Україні протягом 90-х років усі ці показники не корелювались, нормативи встановлювались довільно. Тому при їх аналізі будь-яка економічна логіка відсутня.

За відсутності в Україні централізованого управління оплатою праці та недосконалості ринкових регуляторів її формування процеси в сфері заробітної плати набули значною мірою стихійного характеру. Посилилась тенденція до відтоку кваліфікованої робочої сили із суспільного виробництва у сферу самостійної зайнятості, торговельного підприємництва, тіньової економіки. Різко погіршилася структура та зменшилась питома вага заробітної плати у валовому внутрішньому продукті (з 53,1 % у 1990 р. до 45,2 % у 1999 р. У країнах ЄС відповідний показник становить 61,3 %). *Заробітна плата перестала виконувати свої функції: відтворювальну, стимулюючу та регулюючу.*

Реальна заробітна плата знизилася до рівня, який не забезпечує працівникові обсягів споживання матеріальних благ і послуг, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності по зарплаті. Дуже повільно зменшуються обсяги заборгованості по зарплаті. Наслідком цього є різке зниження купівельної спроможності населення, згортання внутрішнього ринку. Все це зумовлює необхідність здійснення додаткових заходів, основною метою яких є вдосконалення механізмів державного та колективно-договірного регулювання заробітної плати, визначення шляхів та механізмів її реального зростання, посилення захисту прав працівників на її своєчасне одержання. Принципово важливо забезпечити прямий зв'язок оплати з кінцевими результатами діяльності підприємств, чіткість і доступність механізму нарахування заробітної плати.

3. Структура доходів сім'ї і їх використання

Сімейний дохід — сума доходів свідомо організованої на основі родинних зв'язків та спільності побуту невеликої групи людей, життєдіяльності яких спрямована на реалізацію соціальних, економічних та

духовних потреб індивідів, сім'ї. Сімейний дохід — економічна основа відтворення сім'ї.

Є різні джерела формування сімейних доходів :

- заробітна плата ;
- доходи від власності (процент, рента,орендна плата, дивіденди тощо);
- державні трансфертні виплати (пенсії, допомоги, безплатні послуги в галузі освіти та охорони здоров'я ,пільги тощо.)
- інші джерела (спадщина, дарування, виграші і ін.).

Основним джерелом зростання доходів населення є заробітна плата.

Середня номінальна заробітна плата з 1.01. 2014 р. становила 2000 - 2500 грн., а мінімальний споживчий рівень на одну особу — 1218 грн., мінімальна заробітна плата — 1218 грн.

У 1985 -1990 рр. в Україні витрачалось на продукти харчування в сім'ях робітників і службовців до 32 % бюджетних коштів, що не було ознакою бідності На комунальні послуги йшло до 3 %сімейного бюджету. Якщо у 1990 р. за середньомісячну заробітну плату можна було купити майже 1 т хліба, або 90 кг м'яса, або 2,4 тис. яєць, або 840 кг картоплі, то в 2000 р. ці показники знизилися відповідно у 6 разів, 3,5 , 3,2 і більше, ніж двічі.

В Україні у 1990 – 2004 у структурі витрат сім'ї відбулися істотні зміни. Так, на продукти харчування витрачається до 80 % сімейного бюджету, майже у 10 разів зросли комунальні послуги. Недоступними для більшості населення стали товари тривалого користування. Приблизно такі тенденції існують до наступного часу.

Питання для перевірки знань

1. *У чому суть розподільчих відносини суспільного продукту ?*
2. *Назвіть джерела грошових доходів.*
3. *Охарактеризуйте основні функції заробітної плати.*
4. *Чому потрібно визначення мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму?*
5. *Проаналізуйте основні форми й системи заробітної плати, порівняйте їх ефективність ?*
6. *Чим різняться номінальна і реальна заробітна плата ?*
7. *Як Ви розумієте структуру і використання сімейного доходу ?*

Модуль 3. Основи макроекономічної теорії

Тема 11. Суспільне відтворення. Циклічність економічного розвитку як прояв макроекономічної нестабільності..

1. Суспільне відтворення : суть , види.

2. Структура суспільного продукту та макроекономічні моделі його відтворення
3. Національний дохід: суть, джерела, його розподіл і перерозподіл
4. Циклічний характер суспільного відтворення

Основою життя людського суспільства є матеріальне виробництво, бо в ньому створюється необхідні засоби існування людини. Проте одним актом виробництва не закінчується. Так само, як людство не може перестати споживати, воно не може перестати виробляти. Тому виробництво повинно безперервно повторюватись. *Безперервне повторення виробництва отримало назву відтворення.*

Для того, щоб виробництво повторювалось, необхідно вироблений продукт постійно реалізувати, тобто доводити до споживача й тим самим давати новий поштовх для виробництва. І тут виникає найсуттєвіше питання: чи може весь вироблений суспільством продукт бути реалізованим? Якщо може, то продовження суспільного виробництва здійснюється без проблем. За виручені від реалізації продукції кошти купуються нові засоби виробництва, робітникам виплачуються заробітна плата, тобто починається новий кругообіг. А якщо продукція реалізується не повністю? Тоді частина капіталу, вкладена у фактори виробництва, не повертається (заморожується в готовій продукції). Торговельний підприємець не може розплатитися з промисловим, останній не має змоги виплатити заробітну плату робітникам, закупити нову сировину, повернути кредити в банку і т.д. Настає криза неплатежів, яка породжує кризу виробництва.

Проблема реалізації полягає в тому, щоб вироблений суспільний продукт (результат річного функціонування національного виробництва) без перешкод міг реалізуватись і тим створити умови для подальшого продовження процесу виробництва. І не тільки в незмінних масштабах, а й забезпечуючи економічне зростання. А це означає, що відтворення — процес неоднорідний.

Види відтворення. Розрізняють два види відтворення **просте й розширене.**

Просте означає що виробництво з року в рік повторюється в незмінних масштабах. Це може відбуватися за умов, коли вся створена додаткова вартість буде використовуватися на задоволення особистих потреб товаровиробника.

Розширене відтворення передбачає, що виробництво з року в рік повторюється у зростаючих масштабах. Це можливо лише за умови, коли частина додаткової вартості буде використовуватися для нагромадження. Отже, розширене відтворення передбачає розподіл додаткової вартості на дві частини: частина відходить і особисте споживання (фонд споживання), а частина йде на додаткове придбання засобів виробництва та робочої сили (фонд нагромадження)

Типи економічного зростання. Постійне зростання обсягів виробництва, яке здійснюється на основі розширеного відтворення, складає зміст

економічного зростання. Розрізняють *два типи економічного зростання* : *екстенсивний та інтенсивний*.

Екстенсивний — коли нарощування обсягів виробництва відбувається в основному за рахунок залучення до виробництва все нових і нових ресурсів (матеріальних, трудових, фінансових) при незмінній продуктивності сили праці. Характерною і найбільш специфічною рисою екстенсивного типу є те, що в умовах коефіцієнт еластичності результат виробництва від затрат виробництва приблизно дорівнює одиниці, тобто для додаткового виробництва одиниці певного результату потрібно збільшити затрати всіх ресурсів виробництва на одиницю.

2. Структура суспільного продукту та макроекономічні моделі його відтворення

У процесі відтворення різні частини суспільного продукту (ССП) виконують різні функції тому виступають у різних формах.

Та частина суспільного продукту , за рахунок якої відновлюються спожиті засоби виробництва, виступає як **фонд заміщення(ФЗ)**. Після реалізації вона повинна бути знову повернена у виробництво, щоб забезпечити початок нового виробничого циклу.

Частина суспільного продукту, яка надходить у споживання у вигляді оплати праці, доходів підприємців, різноманітних соціальних виплат, складає **фонд споживання (ФС)**.

Частина, яка йде на нагромадження (розширення виробництва), — це **фонд нагромадження (ФН)**.

Отже, функціональна структура суспільного продукту може бути представлена як сукупність трьох його функціональних форм:

$$\text{ССП} = \text{ФЗ} + \text{ФС} + \text{ФН}$$

Суспільний продукт виступає як у вартісній, так і в натурально-речових формах.

Вартісна структура суспільного продукту (W) — це сума вартості постійного капіталу (C) , змінного капіталу (V) й додаткової вартості(m).
 $W=C+V+m$

Частина сукупного продукту(стара вартість), в міру його реалізації, в грошовій формі повертається знову у виробництво для того, щоб замінити спожиті засоби виробництва й мати можливість продовжувати виробництво (ФЗ). За рахунок іншої частини (нова вартість), по-перше, формуються грошові доходи різних верств населення (ФС), по-друге, здійснюється нагромадження (ФН). Результатом такого використання суспільного продукту є формування двох видів сукупного попиту на засоби виробництва й попиту на предмети споживання.

А своєю натуральною формою, тобто як споживні вартості, весь сукупний продукт поділяється на дві великі частини: 1) *засоби виробництва*; 2) *предмети споживання*. Засоби виробництва (сировина, допоміжні матеріали, паливо машини, інструменти і т.д.) передбачають їх виробниче споживання. Вони знову повертаються в процес виробництва як необхідний

елемент його відтворення й подальшого розширення. Предмети споживання призначені для остаточного використання, тому вони більше в процесі виробництва участі не беруть. Відповідно до вказаного економічного призначення двох частин суспільного продукту все суспільне виробництво поділяється на підрозділи : *I підрозділ — виробництво засобів виробництва, II підрозділ — виробництво предметів споживання.* Такий поділ суспільного виробництва для макроекономічного аналізу був запропонований К. Марксом.

В суспільному масштабі господарство повинно саме забезпечувати себе необхідними як предметами споживання , так і засобами виробництва. Тут відбувається не лише відшкодування вартості, але й натуральної форми продукту,тому має суттєве значення як його вартість. При розгляді процесу відтворення на макрорівні необхідно чітко розмежувати виробництво засобів виробництва й виробництво предметів споживання.

По-друге, ефективне функціонування суспільного виробництва передбачає, що між різними частинами суспільного продукту (функціональними, вартісними, натуральними) повинні бути чіткі співвідношення (пропорції). Тобто, маса вироблених засобів виробництва повинна відповідати сукупному попиту, який формується в процесі реалізації суспільного продукту; кількість вироблених засобів виробництва повинна забезпечити відшкодування використаних у попередньому виробничому циклі засобів виробництва, також забезпечити розширення виробництва; виробництво предметів споживання повинно забезпечити зростаючі потреби населення і т.д. Лише при наявності узгодженості названих пропорцій на макрорівні реалізація суспільного продукту можлива, а отже, можливий нормальний хід відтворення суспільного виробництва. Чи є такі можливості в реальному житті ? Над з'ясуванням цього питання людство б'ється вже не одне століття.

3.Національний дохід: суть, джерела, його розподіл і перерозподіл

Дискусію щодо джерел національного доходу вчені ведуть протягом кількох століть, оскільки відповідь на це очевидна тільки на перший погляд.

Джерела і розподіл національного доходу

Національний дохід визначають як чистий продукт суспільства, або новостворену вартість. *Твердження, що праця людини створює національний дохід загалом привільне, але вимагає уточнень, оскільки, наприклад, в такому разі не зовсім розуміло, що створює поліцейський, чиновник,служитель культу та інші, які теж займаються певним видом праці.*

Меркантилісти вважали, що *національний дохід* створюється лише у *сфері торгівлі*, фізіократи таким джерелом бачили *сільське господарство*. Класики політичної економії А.Сміт та Д. Рікардо значно розширили розуміння джерел створення національного доходу, стверджуючи, що він створюється у

сфері матеріального виробництва(сільському господарстві, промисловості та ін.). Ще повніше сферу створення національного доходу визначив К.Маркс, віднісши до неї і сферу послуг. Оскільки у той час (середина XIXст.) вона була розвинута надзвичайно слабо, у працях К.Маркса положення про те, що національний дохід створюється у сфері послуг, не набуло вигляду теорії.

У сучасних розвинутих країнах у сфері послуг (або нематеріального виробництва) майже 75 % всього працездатного населення. На думку західних учених, будь-яка праця є продуктивною, отже , створює національний дохід. Тому виробниками його вважають усіх зайнятих у сфері матеріального і нематеріального виробництва, в тому числі військо службовців, поліцейських, чиновників державного апарату, служителів культури та інші категорії населення. Критерієм для такого твердження слугує отримання ними доходу.

На противагу цьому, в радянській економічній літературі група науковців, як і в часи А.Сміта та Д.Рікардо,стверджувала, що національний дохід створюється лише у сфері матеріального виробництва. Інша група — прогресивні економісти — доводила, що і в таких сферах нематеріального виробництва, як наука, освіта, охорона здоров'я, державний апарат управління народним господарством та деяких інших також створюється національний дохід. Водночас вони справедливо критикували погляди західних учених щодо зарахування всіх категорій працюючих (насамперед військовослужбовців, служителів культу, діячів сфери розваг у казино, інших подібних установ тощо) до виробників національного доходу.

Створений у суспільстві національний дохід образно ще називають «національним пирогом», який треба розподілити між окремими верстатами, соціальними групами та індивідами. Розподіл національного доходу в широкому розумінні охоплює всі сфери суспільного виробництва: безпосереднє виробництво, розподіл, обмін та споживання. У процесі безпосереднього виробництва результатом розподілу національного доходу є отримання необхідного (v) і додаткового продукту (m).

Цей поділ найяскравіше відображає показник норми додаткової вартості (або ступеня експлуатації) — відношення додаткового продукту до необхідного, вираженого у відсотках (помноженого на 100 %).

Норма додаткової вартості = $m / v \times 100 \%$

Певні уявлення про цей процес дають дані про частку заробітної плати у ВВП (Валовий внутрішній продукт) В Україні частка заробітної плати працівників у національному доході, створеному в промисловості, зменшилась з 55% у 1990 р. до 43, 7 % у 2002 р. Ця тенденція зберігається.

На стадії розподілу необхідній і додатковий продукти розпадаються на первинні доходи у формі заробітної плати, прибутку, відсотка, ренти, дивідендів, орендної плати та ін. Серед цих доходів виділяють трудові та нетрудові. До трудових належать доходи, що створюються працівниками (в тому числі підприємцями і менеджерами) на підприємствах та в галузях і надходять у їх індивідуальне розпорядження у формі заробітної плати, а

також доходи працівників міста і села від індивідуальної трудової діяльності та підсобного господарства.

До нетрудових доходів, джерелом яких є додатковий продукт, належить частина прибутку підприємців і менеджерів, відсоток, рента, прибуток власників торговельного капіталу та ін.

Перерозподіл національного доходу.

Але, існує також сфера нематеріального виробництва, його робітники отримують доходи від перерозподілу національного доходу. Первинні доходи не залишаються повністю в розпорядженні суб'єктів матеріального виробництва, а частково трансформуються в так звані вторинні або похідні доходи учасників нематеріальної сфери. Механізм перерозподілу національного доходу є однією найважливіших підсистем національної економічної системи. Він включає в себе найрізноманітніші канали, по яких первинні доходи трансформуються у вторинні.

У результаті розподілу та перерозподілу національного доходу в усіх групах населення, підприємствах та установах утворюються кінцеві доходи, з реалізацією яких пов'язана заключна стадія руху національного доходу — його використання (**схема 133**) Башнянинс.401

Використання національного доходу здійснюється в процесі споживання й нагромадження.

Споживання національного доходу

Кінцевим пунктом будь-якого виробництва є *споживання*. Споживання завершує виробництво, воно ж є вихідним пунктом нового виробництва. При цьому слід розрізняти два види споживання: *виробниче* (споживання знарядь і предметів праці в процесі виробництва переважно з фонду заміщення), яке було розглянуто раніше, й *особисте* (споживання товарів народного споживання й послуг з національного доходу).

Споживання національного доходу утворює так званий фонд споживання. У вартісній формі *фонд споживання* — це сума всіх доходів населення, які використовуються на придбання товарів народного споживання, послуг, духовних та соціальних благ, а також надходження в заклади й організації сфери нематеріального виробництва, що обслуговують населення. В *натурально-речовій формі фонд споживання* — це маса матеріальних, духовних та соціальних благ, призначених для споживання та обслуговування процесу споживання.

4.Циклічний характер суспільного відтворення

Кожне суспільство прагне економічного зростання, повної зайнятості, технічного прогресу, швидкого збільшення виробничого потужностей і неухильного підвищення життєвого рівня свого народу. В ідеалі цього можна досягти формування таких структурних співвідношень суспільного відтворення, які забезпечують економічну рівновагу і пропорційність суспільного виробництва.

Однак, як показує світовий досвід, об'єктивна необхідність в економічному зростанні та економічній рівновазі не означає, що вона реалізується автоматично в обов'язковому порядку. Економічне зростання не є рівномірним, а рівновага переривається періодами нестабільності. Періоди швидкого зростання поступаються місцем періоду спадів і депресій, тобто низькому рівню виробництва, зайнятості та інфляції.

Отже, закономірністю розвитку суспільного виробництва є рух від однієї економічної рівноваги до іншої через порушення і формування нової, тобто економічна рівновага дискретна, а економічний розвиток є циклічним. Циклічний розвиток суспільного відтворення виражає його динаміку. Циклічність суспільного відтворення виражає його динаміку. Циклічність суспільного відтворення — складна теоретична проблема. Її складовими є дослідження видів циклів, їх структури, механізму проходження, функціонального значення окремих фаз тощо.

Тому теорія циклів має на меті запропонувати необхідні варіанти рецептів для макроекономічного регулювання.

Циклічність — це закономірність економічного розвитку. Існують об'єктивні основи циклічності. Вони коріняться в розвитку матеріальних умов виробництва, у взаємодії еволюційних і революційних форм прогресу продуктивних сил. Циклічність суспільного виробництва набуває різних форм і періодичності. Окремі економічні цикли відрізняються один від одного тривалістю й інтенсивністю, відмінностями матеріальної основи їх розвитку, соціально-економічними наслідками.

З урахуванням тривалості цикли діляться на короткі (малі) коливання ділової активності 3-4 роки, середні — 7-11 і великі (довгі хвилі), періодичністю 40-60 років.

Економічні цикли мають пофазну структуру. Кількість фаз залежить від циклу. Проте будь-який цикл має свій пік, коли ділова активність найвища, виробництво працює на повну потужність, і найнижчу точку падіння (дно), коли ділова активність виробництва знижується до найнижчого рівня.

У період між цими полюсами цикл проходить певні фази, ознаки яких є стан ділової активності, зниження чи зростання ресурсів, інтенсивність науково-технічного прогресу.

У класичному виді економічний цикл виглядає :

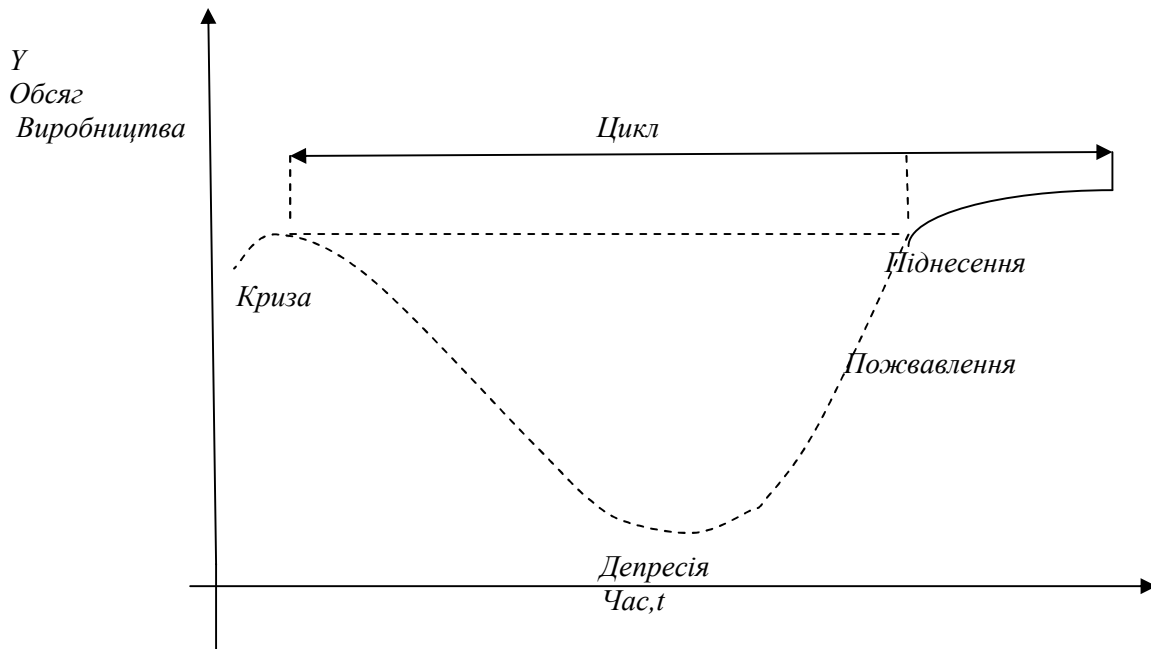

Рис.1. Економічний цикл і його фази

Середні економічні цикли часто називають базовими, тому що вони справляють найбільш відчутний вплив на розвиток економічних процесів.

Економічний цикл — це проміжок часу від початку однієї економічної кризи до наступної. Історія середніх економічних циклів бере початок з кризи надвиробництва, яка розгорнулася у 1825 р. в Англії. Цей цикл тривав 12 років і завершився кризою 1836 р. Через одинадцять років циклічна криза вразила економіку Англії, США, Франції, та Німеччини. Кризу 1857 р. вважають першою світовою циклічною кризою. Вона охопила абсолютну більшість капіталістичних країн.

У наступний період майже всі кризи мали світової характер. Це кризи 1866, 1873, 1882, 1900, 1907, 1913-1914, 1920, 1921, 1929-1933, 1937-1938 рр. Кризу 30-х років ХХ ст., яка тривала з 1929 по 1938 р. називають Великою депресією, після Другої світової війни з різним ступенем інтенсивності розвивалися кризи 1948-1949, 1953-1954, 1957-1958, 1960-1961, 1969-1970, 1974-1975, 1980-1982, 1991-1992 рр*. (Білик)

Економічні цикли не можна пояснити за допомогою якого-небудь фактора чи навіть групи факторів. Очевидно, що кожний економічний цикл має причини, які його зумовили, свої фактори, які визначають тривалість економічного спаду, і свої фактори, які визначають глибину економічного спаду.

Однак індивідуальність не виключає можливості виділення ряду спільних закономірностей, зміст яких зводиться до наступного:

1. *Економічні цикли середньої тривалості*, як правило, містять чотири фази, що йдуть у своєму розвитку одна за одною. Це фази кризи, депресії, пожвавлення, піднесення. Визначальними є фази кризи та піднесення. Вищу

точку економічного розвитку, після якого починається спад, називають піком економічного циклу, а нижчу точку, відповідно, дном. Перехід від однієї фази економічного циклу до іншої відбувається автоматично на основі ринкових сморегуляторів.

2. За своїм змістом середні цикли являють собою економічні цикли відтворюваного процесу. Вони відображають циклічність розвитку не лише виробництва, а й обміну, розподілу, споживання в їх органічній єдності.

Основними показниками економічних коливань є: динаміка валового національного продукту і національного доходу; динаміка промислового виробництва; динаміка зайнятості; динаміка завантаженості виробничих потужностей; динаміка реальних доходів населення та рівня його життя та ін.

3. Матеріальною основою циклічності є фізичне оновлення основних засобів виробництва і, насамперед, знарядь праці.

4. Циклічність, пов'язана з оновленням основних виробничих фондів, не обов'язково призводить до кризових явищ. Самі по собі старіння та фізична заміна зношених засобів виробництва не є безпосередніми причинами кризи. Негативні наслідки цих процесів можуть бути усунені засобами економічного регулювання. Адже оновлення знарядь праці не відбувається одночасно в усіх галузях економіки, оскільки різні елементи засобів праці мають різний час зносу.

5. Найбільш складною і суперечливою фазою економічного циклу є криза. Вона несе в собі величезну руйнівну силу: скорочення виробництва, масові банкрутства, зростання безробіття, зниження життєвого рівня, зростання соціальної напруженості тощо. Однак це дає підстав стверджувати, що криза носить тільки руйнівний характер. Їй притаманна також і конструктивна функція: прискорення відмирання застарілих технологій, фізично і морально зношених засобів праці, розчищається шлях для прискорення технічного і технологічного прогресу, структурної перебудови економіки, підвищення ділової активності, розвитку підприємливості.

На від циклів середньої тривалості, що відбивають у своєму розвитку спосіб функціонування основного капіталу, матеріальною основою малих циклі є процеси, що відбуваються безпосередньо у сфері грошових відносин.

Грошові кризи виявляють себе як кризи грошового обігу. Вони починають формуватися в періоди масового оновлення основного капіталу, як правило, у фазах пожвавлення і піднесення промислового циклу, коли все більше зростає попит на кредитно-грошові ресурси. Наслідком цього є збільшення кредитної заборгованості суб'єктів ринкової економіки, злет банківського відсотка, надмірне зростання фіктивного капіталу, сплеск інфляції, біржові потрясіння.

Причини економічних коливань. З моменту виникнення першої циклічності кризи до кінця ХХ ст. в економічній теорії з'явилося до 200 концепцій пояснення причин її винесення та сутності. Уперше системний науковий аналіз економічного циклу і насамперед кризи зробив К.Маркс, піддавши конструктивній критиці погляди своїх попередників на цю проблему. Згідно з його *теорії основної суперечності капіталізму*—

основною причиною економічних криз є суперечність між суспільним характером виробництва і приватною капіталістичною формою привласнення, яка проявляється у диспропорції між рухом заощаджень та інвестицій, виробництвом і споживанням, між плановою організацією виробництва на окремому підприємстві і стихійним механізмом ринкового регулювання в масштабі всього суспільства. Ця теорія обґрунтовує неминучість революційної заміни капіталізму.

Криза, передусім, охоплює важливі сфери грошово-кредитного механізму, оптової, а відтак, і роздрібною торгівлі. Розвиток кризи виявляється у нагромадженні товарних мас в оптовій торгівлі, сповільненні їх просування до споживача, що призводить до зниження загальних показників динаміки промислового виробництва. Відсутність можливості реалізувати товар відкриває купівлю від продажу.

Першими це відчувають продавці. Лише здається, що придбані у промисловців партії товарів продані і перейшли у сферу споживання, насправді вони ще не дійшли до кінцевого пункту свого руху і залишаються у сфері обігу. Але промисловець, продавши товар у кредит, вважає свої ринкові проблеми вирішеними і купує знову ж таки у кредит необхідні йому засоби виробництва і випускає нову масу продукції. Яку знову продає в кредит. Один потік товарів наздоганяє інший, поки не з'ясується, що весь попередній потік все ще не поступив у сферу споживання. На якомусь етапі виявляється потреба у грошах, які повинні рухатися назустріч потоку товарів із роздрібною торгівлі, яка б засвідчила, що обсяг виробництва та його структура справді відповідають суспільним потребам. Проте такий зустрічний рух грошової маси відсутній, що свідчить про переповнення товарною масою каналів обігу, а це спричиняє скорочення виробництва, зростання безробіття, банкрутства. Зростає потреба в платіжних засобах, підвищується ставка позичкового процента.

Скорочення виробництва підчас кризи доти, доки не буде відновлена ринкова рівновага між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Після цього кризовий спад припиняється і економіка входить у фазу депресії. Депресію порівнюють з після шоківим станом. У цій фазі припиняється падіння виробництва, стан економіки нестійкий, рух капіталу в'ялий, поступово відновлюються перервані кризою зв'язки, починається масове оновлення основного капіталу, пожвавлюється інвестиційна діяльність, активізується переливання капіталу у більш перспективні галузі економіки. Змінюється структура суспільного виробництва. Економіка поступово переходить у нову фазу — фазу пожвавлення. Пожвавлення визначається тим. Що на цій фазі уперше після кризи починає зростати попит на засоби виробництва та робочу силу, відновлюється економічне зростання, збільшується прибуток. Підвищується заробітна плата. Зароджується інфляційний процес, що розвивається у прихованій формі.

Пожвавлення триває доти, доки не відновиться докризовий рівень виробництва, після якого економічне зростання переростає в піднесення, але іноді воно може обіратися. І тоді економіка знову зазнає економічного спаду

виробництва. Піднесення характеризується тим, що економіка виходить на рівень, який перевищує усі попередні.

Економічне зростання прискорюється, збільшується платоспроможний попит, підвищується ціни, зростають витрати виробництва, попит на робочу силу, заробітна плата, платоспроможний попит, кредитна експансія, маса грошей в обігу, розвиваються та загострюються диспропорції, порушення ринкової рівноваги набуває все гостріших форм, формуються *передумови для нового спаду виробництва*.

Наростання симптомів нового спаду змушує уряди вживати антикризові заходи. У період економічного зростання, щоб не допустити перегріву економіки, проводиться жорстка грошово-кредитна політика, тобто обмежуються темпи зростання грошової маси. З цією метою емісійний банк країни значно підвищує облікову ставку процента, що веде до подорожання кредиту і, в підсумку, знижує інвестиційну активність.

Під час кризи та депресії емісійний банк знижує облікову ставку процента, що веде до здешевлення кредиту і до зростання інвестиційної активності. В цей період зростає активність держави на вторинному ринку цінних паперів: здійснюючи викуп цінних паперів, держава розширює грошову масу, що сприяє зростанню сукупного попиту, інвестиційної активності та ВВП. Іноді емісійний банк вдається до зміни норми обов'язкових резервів, хоча ця процедура є досить складною. Переваги антициклічного регулювання за допомогою зміни обсягів грошової маси в тому, що його можна використовувати дуже оперативно (без прийняття відповідного закону).

Важливо точно визначити час та величину зміни грошової маси. Проте одними тільки грошово-кредитними методами не вдається врегулювати економічний розвиток країни. Тому держава широко використовує методи фіскальної політики для регулювання економічного розвитку. Тільки у взаємодії методів грошово-кредитної політики і методів фіскальної політики виявляються успіхи.

Так, у фазах *кризи і депресії* з метою розширення сукупного попиту держава знижує ставки оподаткування, надає пільги за умов прискореного списання основного капіталу, уряд збільшує обсяг прямих капіталовкладень у галузі економічної й соціальної інфраструктури. У фазі піднесення держава, навпаки, збільшує податки, скасовує податкові пільги, зменшує обсяги капіталовкладень, що певною мірою гальмує економічне зростання, оберігає економіку від «перегріву» та наступного суттєвого скорочення виробництва.

Використання як грошово-кредитних, так і податково-бюджетних важелів регулювання економічних процесів передбачає врахування специфіки економіки країни.

Сучасний економічний (діловий) цикл

З прискоренням НТП та посиленням втручання держави в економічне життя суспільства економічний цикл модифікується

Сучасна економічна теорія визначає дві фази економічного (промислового) циклу:

- **рецесія**, яка включає в себе кризу та депресію;
- **піднесення**, що включає в себе пожвавлення та бум.

Рецесія — це фаза економічного циклу, якій властиві падіння виробництва, що знаходиться між найвищою (бум) та найнижчою його точками (дном), і спадом виробництва.

Піднесення (розширення) виробництва — фаза, що знаходиться між найнижчою та найвищою точками циклу.

Сучасний економічний (цикл ділової активності, або бізнес-цикл) — це регулярні коливання рівня ділової активності (як правило, представленого коливанням національного доходу), за яких після зростання активності настає її зниження , що знову змінюється зростанням.

Сучасні економічні цикли , як видно з **рис.16.2,Базилевич** істотно відрізняються від циклів кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

1. У них відсутня фаза депресії як обов'язкова, але якщо падіння глибоке і тривале, то *фазу рецесії* називають *депресією*.

2. Немає чіткого розмежування між пожвавленням та піднесенням. Ці фази об'єднуються в одну , яку називають розширенням виробництва. Виділяються верхня (бум) та нижня (дно) точки ділового циклу.

3. Визначається рівнодіюча тривалого економічного зростання — тренд, коливання навколо якого утворюють цикл.

Нециклічні коливання економіки

70-ті роки ХХ ст. засвідчили згубний вплив на економіку не тільки циклічних, а й нециклічних коливань, не мають чітко визначеного періоду повторюваності. Прикладом останніх стали **структурні кризи**:

- нафта(енергетична);
- сировинна ;
- фінансова (валютна);
- екологічна.

Риси структурних криз:

- є наслідком диспропорції між окремими сферами та галузями економіки
- мають затяжний характер;
- часто не збігаються з циклічними кризами;
- впливають на циклічні кризи, спотворюючи традиційну картину циклічного розвитку.

Наприклад, *нафтова криза* 1974-1975 рр. проявилась у стрімкому зростанні світових цін на нафту та нафтопродукти, але всупереч традиційній реакції попиту на зміну цін, попиту на зміну цін, попит на нафту та її

продукти переробки зріс, а пропозиція продовжувала відставати від попиту. Як наслідок, ця криза значно поліпшила стан країн-експортерів та погіршила стан країн — імпортерів нафти. Енергетична криза спонукала до зміни структури економіки, зменшення енергомістких виробництв, запровадження енергозберігальних технологій.

Фінансові кризи проявляються у формі розладу фінансової системи, якому властиві:

- стрімке зростання рівня інфляції;
- криза неплатежів;
- різке коливання валютних курсів та курсів цінних паперів
- вплив із країни іноземного капіталу
- стрімке зростання дефіциту державних бюджетів;
- надмірні урядові зовнішні борги тощо.

Чинники, що зумовлюють фінансові кризи:

- постійні позики держави для реалізації довгострокових проектів на ринках короткострокових кредитів без належного страхування та хеджування;
- дотримання центральними банками країн-позичальників фіксованого валютного курсу посилює рівень ризиковості;
- отримання допомоги від МВФ зобов'язує дотримуватися вимог і рекомендацій Фонду, що посилює залежність від нього та загострення кризової ситуації.

Екологічні кризи

Екологічні кризи є проявом суперечності між економічними потребами суспільства, які невідпинно зростають, та обмеженими можливостями довкілля компенсувати завдані економічною діяльністю людини збитки.

За походженням вони бувають двох типів:

- спричинені природними процесами (повені, сухоті, землетруси, виверження вулканів, зіткнення Землі з астероїдами, зміна магнітного поля Землі тощо.);
- спричинені економічною діяльністю (забруднення атмосфери, водного басейну та ґрунтів відходами виробництва).

Шкода, завдана довкіллю, є настільки небезпечною, що уряди країн та міжнародні організації запроваджують певні обмеження. До таких обмежень належать: граничнодопустимі норми шкідливих викидів в атмосферу; застосування технологій із замкнутим виробничим циклом; впровадження податків за право забруднювати довкілля; заборона здійснювати види діяльності, що завдають шкоди довкіллю.

Економічна криза в Україні. Аналіз причин виникнення економічних криз, які наводяться економістами різних напрямків, дає підставу виділити як найбільш теоретично обґрунтовану *концепцію К.Маркса*, згідно з якою *головною причиною циклічного розвитку економіки вважаються порушення найважливіших найважливіший макроекономічних пропорцій внаслідок*

існування антагоністичних суперечностей, властивих суспільному виробництву, основаному на приватній власності на засоби виробництва.

Підтвердженням цього, а також у всіх країнах, що утворились на теренах колишнього Радянського Союзу. В роки радянської влади економіка України поступово зростала, не знаючи кризових потрясінь, пов'язаних із циклічним розвитком. *І це відбувалось завдяки тому, що необхідні макроекономічні пропорції відтворення формувалися свідомо через систему загальнодержавного планування.* Вихід України з СРСР супроводжувалося не лише проголошенням самостійності, але й проголошенням курсу на реставрацію капіталізму. Першим кроком стало роздержавлення й приватизація власності, а першим соціально-економічним наслідком – відродження циклічного характеру розвитку економіки. Непродумані, суперечливі, а іноді завідомо шкідливі дії по реформуванню економіки, і в першу чергу по реставрації приватної власності на засоби виробництва, не могли відбитись на її ефективності.

Фактори, які спричинили виникнення кризи в 90-ті роки в Україні :

1. Ліквідацію централізованої системи управління економікою за умов, коли за своїм змістом вона ще залишалася державною.

2. Розрив економічних зв'язків з країнами СНД в той час, коли Україна не мала замкненого економічного циклу в системі міжнародної економічної інтеграції країн, що входили до Ради економічної допомоги. Її економіка на 60-80% була пов'язана з економікою колишніх радянських республік. Україна забезпечувала себе лише на 40 % власним вугіллям, на 20 % газом, на 10 % нафтою й зовсім не мала бабовника — головної сировини легкої промисловості.

Питання для перевірки знань

- 1. Що таке відтворення, його види ?*
- 2. Назвіть типи економічного зростання.*
- 3. Розподіл і перерозподіл національного доходу.*
- 4. Охарактеризуйте причини економічних коливань.*
- 5. Економічний цикл, його фази.*
- 6. Обґрунтуйте, чому основна суперечність капіталізму є головною причиною економічних криз ?*
- 7. З'ясуйте сутність, причини та форми вияву структурних криз в економіці.*
- 8. Основні причини економічної кризи в Україні ?*

Тема 12. Фінансово-кредитна система суспільства

- 1. Суть і функції фінансів.*
- 2. Державний бюджет*
- 2. Необхідність, суть та джерела кредиту*

Важливо складовою частиною ринкової економіки є фінансові та кредитні відносини. Вони породжують досить ефективні економічні форми і важелі функціонування ринкової економіки, опосередковують основну частину економічних зв'язків розширеного відтворення. Об'єктивна необхідність фінансових відносин обумовлюється існуванням держави, товарно-грошових відносин, закону вартості. Рух грошових фондів, їх формування і використання створюють природну матеріальну основу фінансових відносин. Але при цьому слід відмітити, що самі по собі гроші не визначають суті фінансів, їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінанси - не гроші, не грошові доходи і не фонди грошових засобів самі по собі, а певні економічні відносини, що виникають при утворенні, розподілі і використанні грошових доходів, нагромаджень і відповідних їм цільових фондів грошових коштів суспільного призначення.

Таким чином, фінанси – це сукупність економічних відносин, що пов'язана із системою утворення та використання фондів грошових ресурсів для задоволення потреб розширеного відтворення. При цьому фінанси включають лише ті відносини, що пов'язані з процесом утворення, розподілу та використання фондів грошових засобів на підприємствах, у галузях суспільного виробництва, регіонах і народногосподарському комплексі країни в цілому. Звідси очевидно, що до системи фінансових відносин не входять відносини з приводу тих грошових коштів, які обслуговують роздрібній товарообіг, оплату побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, так само як і акти дарування чи спадщини грошей.

Фінансові відносини охоплюють широкий спектр податкових платежів населення, позики, лотереї, вклади в ощадний банк тимчасово вільних грошей. Держава, в свою чергу, надає населенню кредити через фінансові заклади, регулює індивідуальну трудову діяльність, здійснює управління соціально – економічними процесами, визначає темпи та пропозиції суспільного відтворення.

Таким чином, фінанси пронизують усі сфери економічного життя суспільства, стаючи своєрідним індикатором реального стану справ у народному господарстві.

Суб'єктами фінансових відносин виступають підприємства, державні органи управління, держава в цілому й населення країни.

Найважливіші суттєві ознаки, властивості фінансів у концентрованій формі знаходять свій вираз у їх функціях. Фінанси виконують розподільчу та контрольну функції. Розподільча функція проявляється у процесі руху суспільного продукту. За допомогою фінансів виявляється виділення із вартості сукупного продукту фонду відшкодування (матеріальні витрати і амортизації відрахування) та національного доходу, їх подальший розподіл та перерозподіл між матеріальною та нематеріальною сферами, між галузями, регіонами, підприємствами і організаціями та між окремими підрозділами підприємства.

Контрольну функцію фінанси виконують у процесі утворення і використання грошових фондів. За допомогою фінансів встановлюється контроль за пропорціями в розподілі і ефективному використанні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів шляхом виявлення відповідності розміру фондів поставленим завданням. Ця функція фінансів реалізується через систему показників прибутку, рентабельності, собівартості, витрат обігу тощо. Фінансові відносини реалізуються в русі фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси – це грошові кошти, що утворюються у процесі розподілу і перерозподілу частини вартості сукупного суспільного продукту і національного доходу в грошовій формі і призначені для задоволення суспільних потреб. Склад і структура фінансових ресурсів, напрям їх використання визначається економічною, в тому числі фінансовою, політикою держави. Фінансові ресурси України складаються із коштів державного бюджету, бюджетів місцевих рад, позабюджетних фондів та інших фінансових ресурсів. Сукупність різних сфер фінансових відносин, а також фінансових закладів (включаючи і кредитні) тієї чи іншої країни утворює її фінансову систему.

Фінансова система України складається з трьох рівнів:

- а) фінанси підприємств, організацій;
- б) загальнодержавні фінанси;
- в) фінанси населення.

Фінанси підприємств – це грошові відносини, що виникають у процесі відтворення між підприємствами та їх працівниками, між державою і підприємствами, між самими підприємствами. Із розвитком різних форм власності та різних типів підприємств поряд з фінансами державних підприємств все більшого розвитку набувають фінанси кооперативних, акціонерних, змішаних та приватних підприємств. Фінанси підприємств разом із загальними рисами, властивими фінансам взагалі, мають такі специфічні ознаки, як їх пов'язаність із характером та особливостями відносин розподілу виручки від реалізації продукції, особливостями формування Фонду заміщення спожитих засобів виробництва, валового доходу, безпосередній зв'язок з формуванням різноманітних фондів, які забезпечують виробничо–господарську діяльність підприємств.

Для покриття невідкладних додаткових витрат, які поки що неможливо передбачити, створюються резервні фонди. Їх ще називають страховими фондами. Такі фонди створюються у підприємствах, колгоспах та державні в цілому. Грошові доходи, одержані у сфері підприємницької діяльності, виступають як первинні доходи господарюючих суб'єктів. Далі вони підлягають складним процесам перерозподілу. Одним із каналів цього перерозподілу є система податків, яка формує основну частину державних фінансів.

Фінанси держави – це система грошових фондів, які має держава і які спрямовуються на фінансове забезпечення її функцій: управління, оборону,

соціальні гарантії, охорону навколишнього середовища тощо. Провідна роль в системі фінансів держави належить державному бюджету.

Державний бюджет – це система грошових відносин, які виникають між державою, з одного боку, підприємствами, організаціями і населенням – з іншого боку, з фонду державних грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб.

Державний бюджет – це щорічно розроблюваний та регульований органами держави фінансовий план утворення використання загальнодержавних фінансів. Він складається з *доходів та видатків*. Баланс між ними саме і забезпечує узгодження матеріально – речових та грошово – фінансових пропорцій суспільного відтворення. Джерелом доходів державного бюджету є податок на прибуток підприємств, об'єднань і організацій, податок на додану вартість; акцизний збір, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, податок з населення, надходження від реалізації цінних паперів тощо.

Державні видатки – це сукупність грошових відносин, які складаються у процесі розподілу і використання централізованих фондів грошових ресурсів для фінансування основних витрат суспільства. Основними принципами організації державних випадків є плановість, цілеспрямованість, ефективність використання коштів, безповоротність витрат виділених коштів і дотримання економії. Ігнорування цих принципів негативно позначається на державному бюджеті. Негативні тенденції, які посилилися в розвитку економіки країни у 80-90-ті роки, відбилися і на державному бюджеті. Головний недолік державного бюджету сьогодні – його дефіцитність. Витрати бюджету зростають значно швидше, ніж його доходи.

Так дефіцит державного бюджету 1998 р. становив понад 5% внутрішнього валового продукту. Бюджетний дефіцит буває струнким і циклічним. Стрункий дефіцит пов'язаний з урядовою фіскальною політикою, циклічний – із змінами у промисловому циклі. Виникнення бюджетного дефіциту примушує уряд або додатково друкувати гроші, або позичати кошти у населення.

Накопичені позичені суми являють собою державний борг, який буває зовнішнім та внутрішнім. Зовнішній борг означає заборгованість іноземним державам і громадянам і пов'язаний з дефіцитом торгового балансу. Внутрішній – характеризує заборгованість уряду громадянам своєї країни. Він пов'язаний із продажем населенню державних цінних паперів і виплатою процентів їх власнику. Випереджаюче зростання державних витрат порівняно з доходами викликає хронічний дефіцит бюджетів більшості країн світу.

У США, наприклад, державний бюджет збалансувався без дефіциту за останні пів століття лише два рази — у 1969 р. та 1998 р.; у Франції з 1952 по 1989 р. державний бюджет був дефіцитним 32 рази. Навіть у такій країні, як Німеччина, яка має більш сприятливе економічне і валютне становище, ніж інші країни Західної Європи, перевищення державних видатків над

заходами спостерігається постійно. Не становлять винятку інші країни Заходу.

Головним методом покриття бюджетного дефіциту в нашій країні стало використання кредитних ресурсів, що привело у 1998 р. до величезного (понад 12 млрд. дол.) зовнішнього боргу і майже 80 млрд. дол. – внутрішнього. Це негативно позначилося на грошовому обігу країни, стабільності гривні, виплаті зарплат, пенсій тощо.

На думку спеціалістів, тривале застосування кредитних запозичень для покриття дефіциту державного бюджету без належних фондів товарних ресурсів здатне породити найсерйозніші наслідки для грошово-кредитної системи. Набагато вигідніше застосувати немонетарні методи покриття дефіциту, до яких належать випуск цінних паперів, реорганізація системи ціноутворення, реформа банківської системи, перебудова зовнішньоекономічної діяльності. Ефективним методом фінансового оздоровлення країни є переведення державних підприємств на акціонерну форму власності.

За своєю структурою державний бюджет має багаторівневий характер. У федеративних державах він, як правило, включає три рівні: державний (федеральний) бюджет, бюджет членів федерації і місцеві бюджети. Наприклад, у США паралельно існують федеральний бюджет, бюджет штатів і бюджети місцевих органів влади (муніципалітетів); у Німеччині державні фінанси включають федеральний бюджет, бюджети земель і бюджети общин (місцеві бюджети). В унітарних державах бюджетна система складається із двох рівнів – державного бюджету і місцевих бюджетів.

Бюджетна система України включає в себе бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети: обласні, районні, міські, селищні, сільські. Місцеві бюджети України слугують фінансовим підґрунтям місцевим органам влади.

Найхарактернішими їх рисами стали самостійність, самофінансування, незалежність від вищого рівня органів управління. Це означає, що кожен місцевий бюджет повинен дбати про свою економічну базу, підтримувати підприємливість, ініціативу, розбудовувати інфраструктуру свого регіону тощо. Основними статтями видатків місцевих бюджетів стали витрати на охорону здоров'я, освіту, житлово-комунального господарства і побутове обслуговування. В ході економічних перетворень в Україні вдосконалюються і набувають нових форм фінанси населення.

Фінанси населення – це грошові фонди, які утворюються у жителів країни з надходжень, отриманих від трудової, господарської та іншої діяльності, які спрямовуються на примноження їх власності та підвищення добробуту. Вони виражають сукупність грошових відносин, що виникають навколо акумуляції і використання заощаджень, страхових та пенсійних фондів для потреб нагромадження й розвитку соціальної інфраструктури.

Усі названі підсистеми фінансів тісно пов'язані між собою. Саме з фінансів підприємств і населення надходять ресурси до державних підприємств і населення надходять ресурси до державних фінансів

підприємств і населення надходять ресурси до державних фінансів і саме на них спрямовані механізми формування останніх: податкова система, страхові, митні, гаранті платежі. У свою чергу, державні фінансові ресурси зною мірою повертаються населенню та підприємствам у вигляді фінансування соціальних програм, субсидій, дотацій та капіталовкладень.

Фінанси підприємств та населення також пов'язані між собою: для більшості громадян заробітна плата та дивіденди, які вони отримують від підприємств, є основними джерелами формування фінансів. З іншого боку, фінансові ресурси населення поповнюють фінанси підприємств і фірм, головним чином, через купівлю акцій та утворення малих підприємств. Стан фінансової системи значною мірою залежить від гармонійного взаємозв'язку та розвитку всіх її складових.

3. Необхідність, суть та джерела кредиту

Кредит виник на певному етапі розвитку людського суспільства, спочатку, як явище випадкове, зумовлене особливими взаємовідносинами між товаровиробниками: коли продавцю було потрібно продати товар, а в покупця не було грошей, щоб його купити, виникла потреба у передачі продавцем покупцеві товару з відстрочкою платежу, в кредит. У цьому і полягає найбільш загальна причина необхідності кредиту.

Для оформлення кредиту необхідно, щоб той, хто його надає, довіряв тому, хто ним скористатись. Звідси і термін «кредит», який походить від латинського слова «credo», що означає «вірю». З розвитком товарного виробництва, особливо коли воно набуває загального характеру, кредит стає обов'язковим атрибутом господарювання. Він допомагає уникнути кризових явищ, безперервно здійснювати виробництво товарів та обмін ними. Отже, без кредиту нормально функціонувати товарне виробництво взагалі не може.

Тобто необхідність кредиту викликана існуванням товарно-грошових відносин. Що таке кредит?

Кредит – це економічні відносини між юридичними та фізичними особами і державами з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення і, як правило, з виплатою відсотка. В цих відносинах завжди бере участь не менше ніж дві сторони: позичальник і кредитор. Ці сторони називаються суб'єктами кредитної угоди, а ті грошові чи матеріальні цінності, відносно яких укладається угода позички, є об'єктами кредиту.

За суб'єктами кредитної угоди та їх комбінацією можна виділити ряд основних типів кредитних відносин, найпоширенішим з яких є: відносини між банками, з одного боку, та підприємствами, господарськими організаціями, товариствами – з іншого; кредитні відносини між банками, з одного боку, та підприємствами, господарськими організаціями, товариствами – з іншого; кредитні відносини між банками і державою; кредитні відносини між підприємствами, організаціями та товариствами; кредитні відносинами між банками і населенням ; кредитні відносини між підприємствами, організаціями , товариствами, з одного боку, та населенням,

з іншого; кредитні відносини між фізичними особами (громадянами); зовнішньоекономічні кредитні відносини, коли суб'єктами кредитної угоди виступають держави, банки та окремі фірми. Кожен тин кредитних відносин має свою специфіку, котра, насамперед, визначається складом суб'єктів цих відносин.

В умовах ринкової економіки об'єктом кредитних відносин переважно є гроші як загальний ресурс, за допомогою якого можна придбати всі інші ресурси : матеріальні , технічні, трудові, природні тощо. Матеріальні блага об'єктом кредиту виступають рідко. Кредитні відносини виникають з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення. Саме цим вони відрізняються від інших економічних відносин, зокрема, фінансових.

Якщо останні виражають економічні відносини з приводу розподілу суспільного продукту, то кредитні відносини – з приводу перерозподілу уже розподіленого суспільного продукту, насамперед, національного доходу. Надана у тимчасове користування вартість через певний час повинна повернутися до її власника. Цим кредит відрізняється від товару, який після продажу його переходить від продавця до покупця. Вартість , що передається кредитором позичальнику, віддається лише на певний час , а потім вона має бути повернута і , як правило, з виплатою процента.

Джерелом коштів , котрі можуть бути надані в позичку є: залишки на рахунках у банках вивільнених із кругообігу коштів (передусім, це кошти, що призначені для нових закупок сировини, матеріалів, палива, тари,тощо); грошові кошти підприємств для виплати заробітної плати; нерозподілені амортизаційні відрахування, прибуток та інші кошти підприємств; грошові заощадження населення; тимчасово вільні кошти, що є на рахунках державного і місцевих бюджетів та бюджетних установ; власні кошти банків; статутний, резервний та інші фонди;нерозподілений прибуток тощо. Отже, в національному господарстві постійно є кошти, які можуть використовуватись як кредитні ресурси для надання позичок. Сукупність цих коштів становить позичковий фонд країни. Одна частина його – це постійні ресурси, а друга – перемінні. Постійні ресурси можуть використовуватись для надання довгострокових позичок, а перемінні – переважно для короткострокових позичок.

Форми та функції кредиту. Нові види банківської діяльності

Залежно від форми, в якій кошти передаються кредитором позичальнику, розрізняють дві форми кредиту: *товарний і грошовий. В сучасних умовах типовим є грошовий.*

Залежно суб'єктів кредитних відносин, їх організації та цільового призначення позичок кредит поділяється на ряд видів: *внутрішньо економічний, зовнішньоекономічний, банківський, міжгосподарський, виробничий, споживний.*

Провідним видом кредиту є *банківський*, тобто кредит, котрий надають і одержують банки. Саме вони акумулюють переважну частину кредитних

ресурсів і надають їх у позику. Таким чином, банківський кредит – це двосторонній рух грошових коштів на засадах повернення. Мобілізовані банками ресурси як частина позичкового фонду країни спрямовуються на три укрупнені об'єкти кредитування: формування основних фондів суб'єктів господарювання та інші інвестиційні цілі; формування оборотних коштів та споживчі цілі.

Крім класифікації кредиту за формами та видами його розрізняють ще за строками користування позичками (довгостроковий, середньостроковий та короткостроковий), порядком надання (прямий та непрямий), забезпеченості (забезпечений та незабезпечений), сферами спрямування (у сферу виробництва , сферу споживання, послуг) тощо.

Досить поширеним видом є *міжгосподарський* кредит. Він надається одним суб'єктом господарювання іншому і включає комерційний кредит, дебіторсько-кредиторську заборгованість та ін.

Комерційний кредит надається постачальником покупцеві і потреба у ньому виникає тоді, коли підприємство-товаровиробник прагне продати вироблений товар, але у покупця немає грошей для його придбання. У таких випадках товар може бути переданий виробником покупцеві у кредит. Ця передача може оформлятися векселем (борговим зобов'язанням). Під вексель постачальник (векселедержатель) отримує в банк кредит, при цьому міжгосподарський кредит трансформується у банківський.

Важливою характеристикою кредиту , крім форми і виду, є його *функції*. Із суті кредиту впливає, що через нього відбувається перерозподіл вартості на засадах повернення. Отже, кредит виконує *перерозподільну* функцію. Функцію кредиту є створення коштів для грошового обігу (*емісійна функція*), її виконують тільки банківський кредит. Між обома функціями кредит (перерозподільною та емісійною) існує тісний зв'язок. Адже перерозподіляти можна тільки те, що вже є, тобто ті грошові кошти, котрі знаходяться в обігу. Однак пускати гроші в обіг потрібно тільки тоді, коли в цьому існує потреба.

Таки чином, кредит є важливим економічним важелем управління економікою країни. Він може сприяти її розвитку або ж стати фактором, що дестабілізує економіку. Тому для нормального розвитку національного господарства надзвичайно важливим є правильне встановлення економічних меж кредиту. Сукупність кредитних відносин та інститутів, що реалізують ці відносини , утворюють *кредитну систему*. Головною ланкою її є *банки*. Вони виступають одночасно у ролі покупця і продавця існуючих у суспільстві тимчасово вільних грошових коштів. Купівля і залучення тимчасово вільних коштів – *пасивні операції банків*, а продаж та інвестування – *активні*. Обидва види операцій здійснюється банками згідно із певними принципами. застосуванням тих чи інших засобів, методів, форм та іншого інструментарію.

Головним видом активних операцій комерційних банків є кредитування , що відбувається за наступними принципами: *строковість, цільовий характер, забезпеченість та платність кредиту*. Принцип строковості

означає, що позика має бути повернута позичальником банку в наперед визначений строк. Який залежить від форми кредитування. Цільовий характер кредитування припускає вкладання позичкових коштів у конкретні господарські процеси. Принцип забезпеченості позичок має на меті захистити інтереси банку і не допустити збитків від неповернення богу внаслідок неплатоспроможності позичальника.

Перехід економіки до ринкових відносин і створення акціонерно-комерційних і кооперативних банків призвели до наповнення цього принципу новими елементами. зараз у ролі носія гарантій повернення позики може бути не тільки матеріальне забезпечення, а й цінні папери: акції, облігації, векселі. Страхові поліси, гарантії платоспроможності юридичних і фізичних осіб тощо. У процесі кредитування підприємств і громадян банк вимагає не тільки повернення одержаної позики, а й плати за користування нею. Платою за користування позичковим капіталом, його ціною є проценти.

Процент (від лат. procentum – на сотню) – сота частина будь-якого числа, що взята за ціле. В українській мові його синонімом є слово «відсоток». Процентні ставки диференціюються залежно від виду кредиту, його розміру і строку забезпечення позички, співвідношення попиту та пропозиції позичкового капіталу, особистості клієнта та ін. За рахунок процентів банки покривають свої витрати і одержують прибутки. Процент є також одним із засобів управління сукупним грошовим оборотом. Цим засобом користуються центральні банки під час продажу кредитних ресурсів комерційним банкам.

Останнім часом почали розвиватися нові види банківської діяльності, такі як факторинг, лізинг, трастові операції та ін. Розглянемо коротко суть цих форм банківської діяльності. Так, загострення проблеми платоспроможності підприємств примусило комерційні банки звернутися до факторингових операцій як засобу оздоровлення фінансового стану підприємств і розрив ланцюга неплатежів у народному господарстві.

Факторинг – високоефективна форма фінансового маркетингу, яка широко практикується у країнах з розвинутою ринковою економікою. У найзагальнішому вигляді, факторинг – це надання клієнтам різних комісійно-посередницьких послуг, що направлені на прискорення розрахунків між контрагентами. Ці послуги надаються самостійними факторинговими компаніями або спеціалізованими філіями комерційних банків. Головне місце серед них належить операціям щодо купівлі грошових вимог постачальників до своїх покупців з передачею їм права на одержання від останніх платежів. Тобто, факторинг фактично надає своєму клієнтові кредит, який погашається через певний час третьою особою – покупцем. Послуги факторингу дорогі, тому що вони враховують ризик можливої неплатоспроможності покупця.

Конкретні операції, які здійснюються за рахунок факторингу, встановлюються кожним комерційним банком самостійно. На практиці здійснюються три види факторингових операцій: оплата платіжних документів за товарно-матеріальні цінності (послуги) у зв'язку із тимчасовою

відсутністю у платника коштів і права на одержання банківського кредиту; викуп у підприємства – постачальника дебіторської заборгованості за поставки продукції; викуп платіжних вимог за продукцію, яка відважена, із зарахуванням коштів на розрахунковий рахунок підприємства – постачальника.

У практиці роботи комерційних банків застосовується і така нова, нетрадиційна форма діяльності, як лізинг, початок розповсюдження якого відноситься до 1952 року, коли компанія «Юнайтед Стейтс лізинг корпорейшен» організувала перше спеціальне лізингове товариство. Першу в Україні лізингову компанію (ОМЕТА Лізинг) було створено у липні 1993 р.

Лізингові операції – це надання на умовах оренди на середньо- і довгостроковий період засобів виробництва підприємствам - користувачам. На відміну від звичайної оренди лізинг, як правило, передбачає викуп устаткування після закінчення строку оренди його користувачами. В лізингових операціях беруть активну участь, як правило, три сторони: підприємство-постачальник устаткування; орендодавець, який оплачує устаткування і надає його в оренду; підприємство, що одержує і використовує устаткування протягом певного терміну (орендатор). В країнах з розвинутою ринковою економікою лізинговими операціями займаються спеціальні фінансові товариства-лізингові фірми. Компанії або великі банки.

Об'єктом лізингу, крім устаткування, може виступати також нерухоме майно (адміністративні будинки, гаражі, склади та ін.). Діяльність лізингових компаній і види лізингових операцій досить різноманітні. Вони залежать від строку оренди. Характеру відносин, виду устаткування, структури організаційних форм та ін.. Наприклад. Є ряд лізингових фірм, які спеціалізуються на короткостроковому лізингу (рентингу). Вони здають в оренду устаткування, майно, пропонують послуги спеціалістів на строк від однієї години до місяця. В більшості своїй ці фірми діють у сфері побутового прокату або бізнес-сервісу.

Основний об'єкт рейтингу – транспортні засоби, приміщення, послуги секретарів, перекладачів. Орендна плата за рейтингом значно вища, ніж за звичайним лізингом. Від місяця до року здають в оренду майно лізингові фірми, які віддають перевагу середньостроковому лізингу (хайринг). Власне лізингом займаються фірми, які здають орендареві устаткування на строк більше одного року. В багатьох країнах строк за лізингом визначається законодавством.

Якщо брати до уваги характер об'єкта лізингу і зобов'язання лізингової фірми перед орендарями, то розрізняють такі основні види діяльності: лізинг нового устаткування; лізинг устаткування, яке було в користуванні; чистий лізинг; «повний» або «великий» лізинг. Існують також такі різновиди лізингу, як фінансовий, оперативний, акціонерний, дійсний, чистий та ін.. Найбільш популярні фінансовий і оперативний лізинги.

Однією із форм банківської діяльності є **трастові операції**. В зарубіжній практиці під трастовими мають на увазі операції банків або інших фінансових інститутів щодо управління майном та здійснення інших послуг

за дорученням і в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. Трастові операції можуть мати також назву довірчих операцій.

В Україні трастові (довірчі) товариства діють відповідно до Декрету Кабінету Міністрів за № 23-93 від 17 березня 1993 р. «Про довірчі товариства». Проте в Україні діяльність трастових компаній значною мірою дискредитована. Відсутність досконалої правової бази дала можливість нечесним ділкам від бізнесу не тільки пограбувати населення, але й підірвана його довіру до трастових компаній. Суть трастових операцій полягає у тому, що довірена особа на основі укладеної між заінтересованими сторонами угоди або за заповітом отримує відповідне право і виступає розпорядником майна, включаючи залишки коштів на банківських рахунках.

Зміст угоди може бути різноманітним залежно від конкретної ситуації і включати розпорядження за заповітом майна заповідача на користь спадкоємців; прийняття цінностей на зберігання; урегулювання вимог кредиторів відносно неплатоспроможності особи або розпорядження коштами фірм, які збанкрутували; управління майном в якості опікуна неповнолітньої особи та ін..

При здійсненні трастових операцій довіреною особою може бути як фізична, так і юридична особа: спеціалізована компанія (страхова фірма, траст-компанія), комерційний банк. У тих випадках, коли довіреною особою є комерційний банк, він, пов'язаний відносинами за дорученням зі своїм клієнтом, діє від імені свого довірителя і в його інтересах, або в інтересах третьої особи.

В арсеналі комерційних банків трастові операції з'явилися ще в минулому столітті і використовувалися банками найбільш розвинених країн, насамперед США, Великобританії та Німеччини. Найбільше поширення і розвиток трастові операції одержали тільки після другої світової війни, в кінці 40-х на початку 50-х років.

Для ведення трастових операцій банки утворюють трастові відділи, а також засновують небанківські філії, що спеціалізуються на операціях щодо управління цінними паперами та іншим майном клієнтів. Послугами траст-відділів банків користуються фізичні особи, фірми, добродійні фонди. В останні роки активно розвивається міжнародна трастова діяльність комерційних банків.

Особливо відома міжнародна трастова діяльність швейцарських банків. Значний обсяг операцій щодо управління цінними паперами за кордоном здійснюють англійські торгові банки та деякі американські.

Таким чином, комерційні банки можуть виконувати такі операції за дорученнями своїх клієнтів: операції за дорученням фізичних осіб, зокрема управляти майном у вигляді акцій та інших фондових цінностей, нерухомості та іншого майна, що передане на відповідальне зберігання або згідно із заповітом; довірчі функції за дорученням акціонерських товариств; агентські послуги фізичним особам, фірмам та іншим організаціям.

Трастові операції, які здійснюються комерційними банками для фізичних осіб, включають розпорядження майном клієнтів за заповітом,

управління майном клієнтів за спеціальним договором, надання агентських послуг, у тому числі відкриття і ведення траст-рахунків.

Питання для перевірки знань

1. Дайте визначення фінансів і розкрийте об'єктивну необхідність їхнього виникнення.
2. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси категорій « фінанси» і «гроші».
3. Розкрийте основні структурні елементи фінансів.
4. Структура фінансової системи України ?
5. Коли державі доцільно мати бюджетний профіцит ?
6. Що таке бюджетний дефіцит ? Який зв'язок між бюджетним дефіцитом і державним боргом ?
7. Назвіть джерела формування кредитних ресурсів і розкрийте їхній зміст ?
8. На яких принципах (засадах) функціонує кредит ?
9. Розкрийте суть лізингових, факторингових і трастових операцій.
10. Які функції та операції здійснює центральний банк ?
11. Поясніть функції комерційних банків?
12. Розкрийте зміст і структуру активних і пасивних банківських операцій ?

Тема 13. Державне регулювання ринкової економіки

1. Об'єктивні основи державного регулювання економіки.
2. Теорії державного регулювання економіки.
3. Основні форми і засоби макроекономічного регулювання в ринкової економіці.

1. Об'єктивні основи державного регулювання економіки.

Ринок, через егоїстичну жорстку спрямованість на прибуток, неспроможний вирішувати суттєві проблеми, що виникають у процесі розвитку суспільства. Перш за все це стосується макроекономічних і соціальних проблем, а також користування населенням суспільними товарами.

В умовах сучасного масштабного й надзвичайного складного виробництва регулювання цих проблем повинна брати на себе **держав**. Окрім цього, держава сама виступає як власник деяких галузей господарства або окремих підприємств, тобто безпосередньо здійснює економічну діяльність. Саме тому питання, яким чином може сприяти держава і яка її участь у господарстві є досить актуальним і належить до низки невирішених проблем економічної теорії.

Концептуально погляди на роль держави у західній практиці коливаються в діапазоні від розгляду її лише як «нічного сторожа» із мінімально необхідним набором функцій до твердження про необхідність

держави як органу, який практично все регулює й усім розпоряджається. А істина, скоріше за все, між цими двома полюсами.

У сучасній вітчизняній економічній літературі переоцінено роль і значення ринкових методів регулювання економіки й відповідно недооцінюється роль інших неринкових(державних, суспільних, корпоративних та ін.) методів. Більшість науковців вважає, що після завершення ринкового реформування вітчизняної економіки всі найголовніші економічні проблеми будуть розв'язані самі собою, автоматично, на основі дії ринкових регуляторів і важелів. Таку оцінку ринку вважаємо односторонньою і гіпертрофованою, тобто такою, що не підтверджується світовим досвідом функціонування ринкових національних економік.

Ринкова система регулювання економіки навіть у її класичному вигляді (хоча, чисто ринкової системи регулювання національної економіки ніколи не було і не існує сьогодні) впливає на функціонування національної економіки двояко й неоднозначно, тобто її дія має **суперечливий характер**.

З одного боку вона володіє певними достоїнствами, інакше кажучи, ефектами(плюсами).

Позитивний вплив ринку на функціонування економіки може бути відображений через систему його основних ефектів:

- За допомогою ринкових механізмів співвідношення між попитом і пропозицій можна найкращим чином і найефективніше здійснити розподіл ресурсів між виробниками.
- Через механізм вільного ринкового ціноутворення й балансування основних конкурентних сил на ринку найоптимальніше визначаються ціни на основні елементи національного виробництва: робочу силу; підприємницькі здібності, товари, капітал, гроші, валюту, цінні папери тощо;
- через механізм ринкової конкуренції більші доходи отримують ті виробники, які вкладають у виробництво більше матеріальної та живої праці й організація трудової діяльності яких є кращою. Ринкова система розподілу доходів знаходить свою матеріалізацію у величині економічного прибутку. Величина цього чистого прибутку є індикатором, який свідчить про те, що має місце розподіл доходів від національного виробництва в найефективніші його галузі;
- ринковий механізм дає можливість найбільш оптимально визначити галузеву й продуктову структуру економіки і найкраще задовольнити практично необмежені суспільні потреби в умовах певної обмеженості ресурсів;
- ринкова економічна система забезпечує у суто економічному розумінні розподіл виготовленого суспільного продукту між членами суспільства. Чим більший внесок певної особи в створення суспільного багатства (суспільного продукту), тим більше буде його особистий дохід.

До речі, вищезазначені позитивні ознаки ринку проявляють себе далеко не в повному обсязі, а лише частково. Але світова практика вказує, що

негативний вплив ринку за своєю силою та інтенсивністю перевищує його позитивний вплив приблизно в 2/3 країн світу, лише в 1/3 країн - інтенсивність дії ефектів ринку вища, ніж його дефектів.

З іншого боку, ринкова організація виробництва супроводжується і породжує явища, що негативно впливає на результати функціонування економіки, тобто, містить у собі певні дефекти (недоліки). Ця друга, так би мовити, «негативна» сторона ринку як основного регулятора економіки недостатньо досліджується в деяких економічних публікаціях, особливо у вітчизняній літературі, що зумовлено здебільшого суто емоційними причинами, певною ринковою ейфорією.

Таким чином, ринкова економіка не ідеальна система і має свої недоліки:

1) нестабільна система (стихийний характер виробництва, після економічної підйому може настати криза, спад виробництва);

2) ринок не реагує на проблеми соціальної справедливості в суспільстві (через певні обставини одні стають дуже багатими, а інші дуже бідними, знаходячись на «узбіччі» життя). Існує величезна прірва між багатими і бідними;

3) ринок не «здатний» займатися такими важливими сферами (соціального споживання) як національна оборона країни (армією, збройними силами), охороною громадського порядку(міліція), обслуговуванням великих інфраструктурних комплексів та енергетичних мереж, водопостачанням тощо;

4) ринок, який представляють підприємці, не займатиметься національними проектами, наукою, освітою, медициною, захистом навколишнього середовища.

Усі ці «провали» ринку компенсуються державою. *Держава бере на себе не тільки функції соціального захисту малозабезпечених верст суспільства і регулювання всієї економіки, але може займатися підприємництвом, тобто створювати свої підприємства.*

Неправильно вважати, що ринкова система завжди за всіх умов і по відношенню до всіх видів продукції здатна тільки найефективнішим (оптимальним) чином розподіляти основні ресурси виробництва між виробниками. Є галузі і сфери економіки, по відношенню до яких ринковий метод розподілу ресурсів є або малоефективним чи зовсім неефективним, або навіть таким, який не можна ні в якому разі використовувати.

2. Теорії державного регулювання ринкової економіки

Заперечення щодо оптимістичної віри А.Сміта в саморегулювання економічних пропорцій за допомогою лише конкуренції виникло давно. Так, Роберт Мальтус у трактаті « Досвід про закон народонаселення» (1798 р.) доводив, *що при відсутності спеціальних заходів з боку держави неконтрольоване зростання народонаселення приведе до перенаселення й зубожіння суспільства, до краху всієї економічної системи.*

К Маркс у своїй теорії додаткової вартості довів, що механізм « вільної гри ринкових сил», до крайніх меж загострюючи внутрішні суперечності капіталізму , неминуче формує умови переходу до нового суспільного ладу (соціалізму), де *макроекономічні пропорції будуть формуватися свідомо.*

Згодом , особливо після « великої депресії» 30-х років ХХ ст., почали виникати цільні теорії державного регулювання ринкової економіки. Одним із визнаних теоретиків регульованої економіки був англійський економіст Джон Мейнард Кейнс. У своїй головній праці « Загальна теорія зайнятості, процента, і грошей» він обґрунтував об'єктивну необхідність і практичне значення державного регулювання ринково економіки. Його головним інструментом він вважав фіскальну політику, а найважливішим об'єктом – ресурси інвестицій і процентні ставки. Кейнсіанська концепція зайнятості та стабілізаційної політики тривалий час домінувала в макроекономічних переконаннях більшості економістів, була покладена в основу багатьох моделей державного регулювання економіки країн західного світу в період після Другої світової війни.

Слід зазначити, що господарський механізм , який поєднував у собі і ринкові, і державні форми господарювання, дав досить відчутні результати. А саме, відносно високими темпами йшло економічне зростання. Так, наприклад, в країнах Західної Європи щорічно ВВП у період 1961 -1973 років в середньому зростав на 5 %. 2. Відбувались істотні якісні зміни в економіці. Почалась велика структурна перебудова господарства на основі засвоєння досягнень НТР. 3. Відбулася певна стабілізація соціальних відносин.

Проте з середині 70-х початку 80-х рр..у більшості країн з ринковою економікою склалася принципово нова господарська ситуація. Розгорнулися процеси інфляції, сили економічного зростання втратили динамічність. Це призвело до скорочення інвестицій, падіння продуктивності праці й виникнення масового безробіття. Тепер з'ясувалось, що джерелом нестабільності виступила сама держава. Це викликало недовіру до теорії Кейнса й призвело до виникнення альтернативних макроекономічних концепцій, зокрема монетаризму, теорії раціональних очікувань, теорії економіки пропозиції. Ці теорії ще називають економічним неоконсерватизмом. Теорії економічного неоконсерватизму орієнтовані на обмеження економічних функцій держави, стимулів і регуляторів.

3. Основні форми і засоби макроекономічного регулювання в ринковій економіці.

Необхідність державного регулювання економіки зумовлена її економічними функціями. Серед них :

- 1) створення правової бази функціонування економіки («правила гри» для бізнесменів);
- 2) антимонопольні регулювання ринкової економіки;

3) проведення політики макроекономічної стабілізації (економічне зростання, скорочення безробіття тощо);

4) раціональне і повне використання ресурсів;

5) справедливий розподіл доходів у суспільстві.

Така класифікація функцій держави зручна для аналізу і досить умовна.

На практиці всі функції переплетені між собою і в комплексі впливають на економічну ситуацію. Наприклад: антимонопольна діяльність припускає наявність відповідного законодавства, а її результати будуть позначатися на розподілі доходів.

Уряд може здійснювати вплив на економіку, реалізуючи фіскальну, монетарну, зовнішньоекономічну, соціальну антимонопольну, інноваційну, інвестиційну, антиінфляційну політику. Кожна політика здійснюється за допомогою інструментів (засобів) впливу економіку.

Інструменти (засоби) – це те дії, за допомогою яких можна реалізувати цілі та завдання, що постають перед урядом (державою). Наприклад, *інструментами соціальної політики*: встановлення мінімальної заробітної плати, обов'язково соціальне страхування, соціальна допомога, страхування на випадок безробіття тощо.

Інструментами фіскальної (бюджетної) політики є державні закупівлі та інвестиції, податкові ставки, податкові пільги, база оподаткування, режим оподаткування, структура витрат, балансування бюджетів.

Антиінфляційна політика, її інструменти: вплив на грошову пропозицію, індексація грошових доходів, посилення регулювання цін і доходів, контроль за грошовою емісією, заборона емісійного фінансування державного бюджету.

Антимонопольна політика, її інструменти : антимонопольні заборони, контроль за діяльністю природних монополій.

Форми (методи) впливу уряду на економіку є *прямі та непрямі*. Прямі методи впливу називають *адміністративними*, а непрямі – *економічними*. *Адміністративні методи* ґрунтуються на сили державної влади і включають: – засоби заборони (скупувати акцій своїх конкурентів; заборона здійснювати будівництво чи інші види діяльності шляхом припинення видачі чи дії ліцензії) ;

- засоби дозволу (видача ліцензій , дозволів на використання раніше заборонених ресурсів чи інших благ);
- засоби примусу (держава зобов'язує підприємців забезпечувати безпечні умови праці; організувати виробниче навчання, встановлювати очисні споруди, здійснювати обов'язкове страхування та ін.);

Окрім того, *адміністративні методи* правління ґрунтуються на *командних формах наказів та розпоряджень*, які здійснюють ті, хто стоїть вище в ієрархії. Їм властива вертикальність.

Економічні (непрямі) методи ґрунтуються на економічному інтересі та використовують інструменти фіскальної, монетарної, зовнішньоекономічної , соціальної, антиінфляційної політики

Питання для перевірки знань

1. Назвіть та розкрийте зміст чинників, що зумовлюють необхідність урядового впливу на економіку.
2. Що розуміється під ринковим регулюванням економіки і які Ви можете назвати його позитивні риси (ефекти) ?
3. У чому полягають недоліки (дефекти) ринкового регулювання економіки?
4. Які типи та моделі урядового впливу на економіку ви знаєте ? Розкрийте їх зміст ?
5. Назвіть і прокоментуйте основні напрями економічної політики сучасної держави ?
6. Які Ви знаєте форми державного регулювання економіки і які економічні регулятори держава використовує?
7. Розкрийте зміст, переваги та недоліки прямих (адміністративних) та непрямих (економічних) методів впливу на економіку. В яких умовах краще спрацьовують прямі, в яких – непрямі методи ?

Модуль 4. Закономірності розвитку світового господарства

Тема 14. Світове господарство. Система міжнародних економічних відносин

1. Об'єктивність формування світового господарства
2. Основні форми міжнародних економічних відносин та види інтеграційних формувань

Формування суспільного капіталу не обмежується лише національними кордонами. На певному етапі історичного розвитку суспільства починає формуватись світове господарство. У зв'язку з цим постає проблема відтворення капіталу в межах супермакросистеми, тобто і межах світового господарства. В загальному плані під *світовим господарством* розуміється *сукупність національних господарств та економічних зв'язків між ними.*

Передумови виникнення світового господарства:

Міжнародній поділ праці, якій визначає необхідність спеціалізації виробництва країн відповідно до їх природно-кліматичних, історичних та економічних умов, що забезпечує підвищення ефективності виробництва. Економію затрат суспільної праці, раціональне розміщення продуктивних сил. Спочатку визначальними факторами міжнародного поділу праці були природні фактори : відмінність між країнами за наявністю природних

багатств, ґрунтового-кліматичні умови, географічне положення, розміри трудових ресурсів.

Але, починаючи з другої половини 19 ст., в умовах розгортання НТР, фактором формування міжнародного поділу праці стає також рівень розвитку продуктивних сил у різних країнах, стан науки й техніки. Досвід багатьох країн показує, що найефективнішою є концентрація зусиль на створенні спеціалізованих галузей виробництва, органічно вписаних у систему міжнародного поділу праці.

Спеціалізація на певному етапі породжує процес *інтернаціоналізації виробництва* й всього господарського життя (тобто кооперування у світовому масштабі). Отже, інтернаціоналізація виробництва стає економічною формою розвитку міжнародного поділу праці та міжнародного усупільнення виробництва. Однією з найважливіших форм інтернаціоналізації виробництва виступили транснаціональні корпорації. Інтернаціоналізація в свою чергу передбачає розвиток *економічної інтеграції*, яка зумовлює тенденцію до економічної єдності світу на основі зближення й взаємопереплетіння національних економік, проведення узгодженої державної економічної політики.

Міжнародна економічна інтеграція передбачає:

1. Міждержавне регулювання економічних процесів.
2. Поступове формування міжнаціонального господарського комплексу із загальною структурою відтворення.
3. Усунення адміністративних і економічних бар'єрів. Що перешкоджають вільному руху товарів, робочої сили і фінансових ресурсів в межах регіону.

З 80-х років ХХ ст. інтернаціоналізація господарського життя переростає в якісну нову форму свого розвитку — *економічну глобалізацію*. Економічна глобалізація — процес взаємодії національних та глобальних економічних відносин, за якої відбувається поступове обмеження національних рис людини економічної і відповідних економічних відносин та їх поступове підкорення системою глобальних економічних відносин, що управляється відповідними законами та закономірностями і здійснюється під егідою наднаціональних економічних структур.

Економічну глобалізацію можна розглядати як поступове руйнування, діалектичне заперечення національного економічного суверенітету.

У контексті інтернаціоналізації виробництва економічна глобалізація означає процес глобалізації продуктивних сил, усупільнення виробництва і праці, з одного боку, і відносини економічної власності в транснаціональній формі — з іншого.

2. Основними формами міжнародних економічних відносин є :

- **Міжнародна торгівля** — це форма функціонування світового ринку, під яким розуміється система обміну товарами й послугами на міжнародному рівні. Світової ринок є складовою частиною світового господарства. Тому,

хоча міжнародна торгівля існувала давно, світової ринок сформувався лише в період зародження й розвитку капіталістичних відносин. Особливостями світового ринку є те, що на ньому формується інтернаціональна вартість, складаються світові ціни, і основі яких лежить інтернаціональна вартість. Характерною особливістю світового ринку на сучасному етапі є відносно високий ступінь його монополізації, оскільки світова торгівля стає ареною панування міжнародних монополій, особливо транснаціональних.

- **Міжнародний рух капіталу.** Найважливішою тенденцією міжнародних економічних відносин з 20 ст. стало те, що поруч з вивозом товарів набуває все більшого значення вивіз капіталу. В сучасних умовах це практично основна форма міжнародних економічних відносин.

Існує дві основні форми вивозу капіталу: вивіз позичкового й підприємницького капіталу. Позичковий капітал вивозиться у вигляді міжнародних позик, що надаються як державами, так і великими міжнародними банками та валютними фондами (міжнародний банк реконструкції, Світовий банк, міжнародний валютний фонд тощо).

Підприємницький капітал вивозиться: а) у вигляді будівництва за кордоном власних (або на паях) підприємств; б) шляхом придбання акцій закордонних підприємств; в) шляхом відкриття за кордоном власних філій або дочірніх підприємств.

-**Міжнародна міграція робочої сили.** Створення великої машинної індустрії викликав розвиток і такої форми міжнародних економічних відносин, як міжнародна міграція робочої сили. Вона проявляється в еміграції (виїзді робочої сили за кордон) та імміграції (приплив робочої сили з-за кордону). Звичайно, на міжнародну міграцію робочої сили впливають і національні, й політичні, й ідеологічні фактори. Проте визначальними виступають фактори економічні.

Необхідність міжнародної міграції робочої сили зумовлена нерівномірністю нагромадження капіталу, існуванням відносного перенаселення (безробіття) як постійного джерела надлишкових робочих рук в одних країнах і недостача дешевої робочої сили в інших.

Характерною рисою міжнародної міграції робочої сили в сучасних умовах є рух двох різних типів мігрантів з відсталих країн у розвинуті.

Один тип — це наукові кадри й спеціалісти (так звана втеча розуму), інший тип — це некваліфікована або малокваліфікована робоча сила, основною сферою зайнятості якої є галузі, де переважає важка ручна праця.

- **Міжнародний обмін технологіями.** В умовах НТР великих масштабів досягає міжнародний технологічний обмін. Він відбувається в різних формах, які включають продаж готових товарів, комплектуючого обладнання для виробництва, а також патентів, ліцензій, ноу-хау. Продаж технологій має двояку мету. По-перше, вони продаються як звичайний товар, по-друге, продаж технологій використовується як ефективний засіб конкурентної боротьби на світовому ринку.

- **Міжнародні валютні відносини.** В зв'язку з тим, що практично всі міжнародні економічні відносини мають вартісне вираження й

опосередковуються грошовими формами, між країнами світового господарства формуються певні міжнародні валютні відносини. Важливою характеристикою стану тієї чи іншої країни в системі цих відносин є стан платіжного балансу.

Платіжний баланс —це виражене у валюті кожної окремої країни співвідношення між сумою платежів, отриманих з-за кордону, й сумою платежів, переведених за кордон за певний період часу, як правило, за рік.

Стан платіжного балансу залежить від багатьох факторів. Серед них: стан зовнішньоторговельного балансу, міжнародного балансу послуг і руху інвестиційних доходів (прибутків, дивідендів, процентів), балансу міжнародного руху довгострокового й короткострокового кредиту тощо.

Стан платіжного балансу безпосередньо впливає на курс валюти тієї чи іншої держави. При активному платіжному балансі курс даної національної валюти підвищується відносно валют інших країн, при пасивному — навпаки знижується.

- Міжнародні кредитні відносини. На основі руху позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин виникає міжнародний кредит. Він означає надання в масштабі світового господарства валютних і товарних ресурсів на умовах повернення строковості й платності. Суб'єктами (кредиторами й позичальниками) міжнародних кредитних відносин виступають банківській промислові корпорації, державні організації. Міжнародні й регіональні фінансово-кредитні інститути. Міжнародний кредит відображає процес інтернаціоналізації світового виробництва.

Рух позичкового капіталу і світовому масштабі привів до формування світового ринку капіталів. Він являє собою сукупність національних і міжнародних ринків капіталів. На цьому ринку розвинуті країни світу виступають одночасно і як кредитори, і як боржники, більшість же країн, що розвиваються, як боржники, що означає повну втрату ними економічної самостійності.

Види інтеграційних об'єднань. На основі інтернаціоналізації господарського життя починається процес міжнародної економічної інтеграції, зокрема : Європейський Союз; асоціація держав Південно-Східної Азії (АССАН), куди входять Індонезія, Малайзія, Таїланд,Філіппіни; Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАП), яка об'єднує Аргентину, Болівію, Бразилію, Венесуелу, Колумбію, Мексику, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі, Еквадор. Митний Союз (ЄврАзЕс) – Росія, Білорусія, Казахстан і т.п.

Види економічної інтеграції країн світу

- 1) **Зона вільної торгівлі.** Країни учасниці цього об'єднання обмежуються скасуванням митних бар'єрів у взаємній торгівлі.
- 2) **Митний Союз.** Вільне переміщення товарів і послуг всередині об'єднання доповнюється єдиним митним тарифом щодо «третіх країн».

- 3) **Загальний ринок.** У такому єднанні ліквідується митні бар'єри між країнами не тільки для торгівлі, але й для переміщення капіталів і робочої сили.
- 4) **Економічний союз.** Передбачає проведення єдиної економічної політики створення системи міждержавного регулювання соціально-економічних процесів.

Питання для перевірки знань

8. *Які основні фактори зумовлюють необхідність економічних взаємозв'язків країн ?*
9. *У чому полягає сутність міжнародного поділу праці, в яких формах він розвивається ?*
10. *Визначте сутність та основні закономірності розвитку міжнародної торгівлі товарами.*
11. *У чому полягає міжнародний рух капіталу й які закономірності цього процесу ?*
12. *Що є міжнародною міграцією робочої сили і які її наслідки ?*
13. *У чому полягає суть міжнародних валютних відносин ?*
14. *Охарактеризуйте основні етапи розвитку міжнародної валютної системи .*
15. *Охарактеризуйте основні етапи еволюції міжнародної економічної інтеграції та її перспективи ?*

Тема.15 Глобалізація економіки та загальноцивілізаційні проблеми людства

1. Загальна характеристика процесу глобалізації.
2. Суперечливий вплив глобалізації на світогосподарський розвиток.
3. Сутність глобальних проблем та причини виникнення
4. Шляхи розв'язання глобальних проблем

Сучасною ознакою світового господарства є *глобалізація*.

Глобалізація — це планетарний процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Глобалізація пов'язана з переходом від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку.

Глобалізація означає якісно новий етап поглиблення взаємозв'язків в економічній, політичній, культурній сферах на основі підвищення мобільності капіталу, робочої сили, інформації, ідей у світовому масштабі.

Глобалізація втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті інтенсифікації міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, швидкої і широкої дифузії технологій тощо.

Глобалізація потребує спільних зусиль урядів держав і міжнародних організацій, регулювання на світовому рівні.

Фактори глобалізації

Глобалізація розвивається під впливом сукупності техніко-технологічних, соціально-економічних, політичних, морально-етичних і культурних факторів.

Технічні, технологічні: Науково-технічний прогрес, розвиток нових поколінь транспорту і зв'язку; революція в галузі інформаційних і телекомунаційних технологій; виникнення єдиного інформаційного простору і створення можливостей для здійснення операцій в режимі реального часу.

Соціально-економічні: поглиблення інтернаціоналізації економіки на основі її транснаціоналізації та регіоналізації; лібералізація сфери руху товарів і капіталів, розвиток нових фінансових технологій; становлення нового гео економічного простору, заснованого на міжкорпоративному поділі праці; індивідуалізація, деконцентрація та диверсифікація виробництва, що базується на новітніх технологічних укладах; гео економічні трансформації, пов'язані з розпадом командно-адміністративної системи господарювання та посилення ринкової уніфікації сучасного світу.

Політичні: взаємопроникнення макроекономічної політики уряду та центробанку; зростаюча орієнтація національних держав на зовнішні зв'язки; геополітичні зрушення, пов'язані з розпадом світової соціалістичної системи.

Культурні, морально-етичні: послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв; зростання мобільності духовно-емоційного спілкування; інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

2. Суперечливий вплив глобалізації на світо господарський розвиток

Глобалізація — багатовимірний, нелінійний процес, який справляє неоднозначний, різноспрямований і суперечливий вплив на сучасний світо господарський розвиток, економічну безпеку держав та розподіл між ними економічних вигід і загроз, що виникають.

Однією з суперечностей глобалізації стала неспроможність держав регулювати економіку на національному рівні за відриву від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юнктури, оскільки: суперництво країн за прилив іноземних інвестицій унеможливило використання таких традиційних інструментів макроекономічного регулювання, як експортні субсидії, курс національної валюти, митні тарифи, ставка рефінансування центрального банку тощо;

- зростання внутрішньо фірмових трансакцій ускладнило реалізацію економічної і податкової політики;

- послабився зв'язок глобального ринку , що зростає , з географічною територією;

- мобільність капіталу зменшила ефективність трудового законодавства, підірвала можливості реалізації соціальних програм і цілей соціального добробуту;

- все більша частина національного багатства (інтелектуальні ресурси, знання , науково-технічний потенціал) почала функціонувати поза державним контролем тощо.

Вимоги глобалізації справляють суперечливий вплив на трансформаційний потенціал перехідних економічних систем, які функціонують за несприятливих умов зростання нестійкості світо господарської системи та прискореного входження до структур уже сформованих економічних зв'язків. Пошуково-експериментальний характер економічних та інституційних трансформацій країн доповнюється:

- випереджальною зовнішньоекономічною лібералізацією, яка створює переважно зовнішній, а не внутрішній тиск на національних товаровиробників, ускладнюючи можливості їх пристосування до конкурентного середовища;

- прискореною лібералізацією валютно-фінансової сфери, що формує передумови для переведення капіталу з проблемного реального сектору в більш гнучкий сектор валютних операцій, операцій з цінними паперами тощо;

- скороченням можливостей національних урядів щодо регулювання торгівлі, конкурентних відносин, реалізації податкової політики, досягнення цілей суспільного добробуту;

- підривом національної самодостатності економічного розвитку, зростання зовнішніх і внутрішніх ризиків трансформаційних економік , пов'язаних із їх перетворенням на меншовартісний придаток розвиненого світу;

- зростанням домінуванням ТНК та відпливом продуктивних ресурсів, що позбавляє національні економіки важливих джерел саморозвитку, викликаючи структурне спрощення їхніх народногосподарських комплексів.

Тому слід чітко усвідомлювати, що глобалізація — це об'єктивний та суперечливий процес. Крім того неоліберальна модель глобалізації , яка домінує в сучасному світі, є лише однією з можливих альтернатив багатовекторного процесу глобальної трансформації світової економіки.

На думку відомого американського дослідника І. Валлерстайна, сучасна світова економіка була і залишається капіталістичною світ-економікою: її основною рушійною силою є нескінченне нагромадження капіталу; її межі утворює поділ праці, який охопив земну кулю, починаючи з середини ХІХ ст.; суверенні держави виникли у рамках цих меж; вони об'єднанні у міждержавну систему; нагромадження

капіталу відбувається у межах частково вільного світового ринку; різна потужність держав викликає нерівномірний розподіл світового прибутку, забезпечуючи постійне його переміщення від периферії до центру; капіталістична світ-економіка має періодичні цикли розширення і скорочення, викликані монополізацією економічного життя (Валлерстан Й. с.605 Базилевич).

Обмежена рамками капіталістичної світ-системи, неоліберальна глобалізація «має свій власний набір економічних правил, що базується на відкритті, дерегуляції та приватизації національних економік з метою зміцнення їхньої конкурентоспроможності та збільшення привабливості для іноземного капіталу», що означає « поширення капіталізму вільного ринку на практично всі країни світу» (Фридмен 5, с.605 Базилевич). Її ідеологічною основою є логіка « ортодоксального ринкового фундаменталізму»(6), пов'язана з утвердження суто ринкових мотивів і принципів поведінки у всіх сферах суспільного життя та відторгнення фундаментальних морально-етичних, духовних цінностей, нагромаджених людством у процесі свого історичного розвитку: справедливості, солідарної злагоди, безпеки, добробуту майбутніх поколінь.

Отже можна виокремити такі *характерні ознаки неоліберальної моделі глобалізації*.

1. Стихійний характер здійснення та спрямованості на реалізацію короткострокових інтересів індустріально розвинених країн, загальний вигравш яких від високого рівня відкритості національних економік поки що перевищує їхні втрати.

2. Поглиблення нерівномірності розвитку та посилення диспропорцій світової економіки, розширення експансії транснаціонального капіталу, нарощування монополістичних позицій розвинених країн на глобальних ринках товарів, послуг, капіталів.

3. Ігнорування соціально-економічної, культурної, історичної специфіки розвитку національних економік, їх системна вестернізація, форсована гомогенізація на жорсткий монетаристській основі механізмів їх господарського регулювання, нав'язування менш розвиненим країнам моделі уніфікованого наздогоняючого розвитку, зорієнтованого на використання коштів, досвіду та технологій, що знаходять із-за кордону.

4. Обмеження національного суверенітету та посилення диктату впливових міжнародних фінансових інститутів, послаблення ролі держави у сфері регулювання національних економік, соціального захисту населення, деградація природного середовища на догоду ринковий наживі, загострення глобальних проблем.

5. Пріоритет ідеології ринкового фундаменталізму, що породжує загрозу збіднення людства, втрати національної ідентичності, стандартизації та уніфікації національних культур, традицій,

звичаїв, поширення масової культури, споживацького ставлення до природи, національної та релігійної нетерпимості тощо.

Критикуючи *неоліберальну модель глобалізації*, зарубіжні та вітчизняні дослідники звертають увагу на комплекс *притаманних їм суперечностей*, зокрема :

- між об'єктивним процесом інтеграції різних країн, народів в єдину систему і прагненням окремих кіл світової еліти встановити свою гегемонію над планетою;
- між інтересами ядра та інтересами периферії;
- між становленням єдиного економічного простору та виникнення потужних регіональних блоків;
- між об'єктивною тенденцією до збільшення обсягів виробництва, зростання продуктивності праці та тенденцією до поглиблення поляризації доходів і споживання ;
- між зростанням ефективності світової економіки та падінням життєвого рівня значної частини населення планети;
- між ефективністю вільного переміщення капіталів і руйнівною спекулятивною діяльністю світової фінансової еліти;
- між фінансовим капіталом і віртуальним сектором та промисловим капіталом і реальним сектором глобальної економіки;
- між культурним урізноманітненням і культурним нівелюванням за стандартами поп-культури, встановленням єдиної шкали цінностей, зорієнтованої на гроші та наживу;
- між потребою у стабільності та поширенням локальних осередків нестабільності, міжнародної злочинності та тероризму;
- між об'єктивною необхідністю формування глобальної планетарної спільноти як єдності різноманітних цивілізацій та фактичним утвердженням однополюсного світу, в якому домінує західна цивілізація. (9, с. 608 базел)

Таким чином, на сьогодні глобальна трансформація світового господарства привела людство до розгалуження шляхів по подальшого розвитку. Це актуалізує проблему пошуку нової парадигми міжнародних відносин та співробітництва, заснованої на філософському осмисленні економічної глобалізації у загально цивілізаційному контексті.

Усвідомлення складної будови сучасного світу та довгострокових стратегічних інтересів людства, пов'язаних відродженням провідної ролі соціокультурного фактора світогосподарського розвитку, покликали до життя концепції «синергетичної», «моральної», «соціально-ринкової», «керованої» глобалізації, «глобалізації з людським обличчям», за якої пріоритетними стають і майбутніх поколінь.

Характерними ознаками нової моделі глобалізації є :

- відновлення рівноваги між ринковими та поза ринковими регуляторами у світовому масштабі;

- гуманізація та орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання громадських прав і свобод, визначення культурної самобутності всіх народів світу;
- розвиток діалогу та партнерства цивілізацій , проголошення взаємодії та співпраці універсальними формами людських відносин , перевага економіки над політикою;
- забезпечення балансу інтересів та рівності можливостей для всіх країн , визнання специфічних потреб розвитку;
- демократизація діяльності міжнародних організацій, формування ефективного механізму координації дій національних держав;
- усунення практики подвійних стандартів у відносинах між країнами, ліквідація штучних бар'єрів для поширення знань та інформації, розширення доступу до нових ідей, науково-технічних досягнень з метою зростання добробуту та якості життя населення всіх країн;
- забезпечення більшої інформованості суспільства щодо проблем глобалізації, залучення незалежних громадських і наукових організацій до розробки та прийняття господарських рішень на всіх рівнях влади;
- екологічна та соціальна спрямованість економічного розвитку, гармонійне відтворення людини, соціальних відносин, здорового довкілля;
- формування багатопольярного світу, співпраця національних держав та міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем .

Отже, йдеться насамперед про перетворення глобалізації зі стихійного в інституційно оформлений та свідомо спрямований процес.

Міжнародна спільнота, насамперед, ООН ставить завдання: змінити цілому спрямованість сучасної глобалізації на основі загально цивілізаційних ціннісних орієнтирів:

- відповідності інтересів усіх народів, поваги до національної та культурної самобутності, забезпечення «гідної зайнятості» та гендерної рівності;
- демократичної та ефективної держави, здатної інтегруватись у світову економіку та забезпечити національну безпеку;
- чесних правил, що забезпечують реальну рівність можливостей і доступу до ринку всіх країн, визнання специфічних потреб їх розвитку;
- солідарності, надання допомоги державам, окремим верстами глобалізації ;
- поглиблення партнерів між усіма учасниками процесу глобалізації , зростання ефективності діяльності закладів ООН (12, с.611баз).

3. Сутність глобальних проблем та причини виникнення

Процес формування світового господарства окрім позитивних має й негативні соціально-економічні наслідки, загострюється ряд проблем, які безпосередньо зачіпають інтереси всього людства. Від їх своєчасного

розв'язання залежить існування планетарної цивілізації. Поняття « глобальні проблеми» походять від французького слова «global» , що означає всезагальний , той, що охоплює всю земну кулю. До таких проблем належать:

- необхідність ефективної та комплексної охорони навколишнього середовища;
- забезпечення людства продовольством, сировиною, енергією;
- демографічна проблема;
- ліквідація відсталості та подолання бідності багатьох країн світу, що розвиваються;
- раціональне використання глибин Світового океану та мірне освоєння космічного простору;
- відвернення світової ядерної війни та забезпечення стабільного миру;
- проблема боротьби з епідеміями й тяжкими захворюваннями;
- проблема розвитку самої людини, перспективи її гідного майбутнього.

Найзагальнішою причиною загострення глобальних проблем , яка характеризує технологічний спосіб виробництва, є швидке зростання народонаселення в останні десятиріччя, або демографічний вибух , який характеризується нерівномірністю зростання населення в різних країнах та регіонах. Так, на початку нашої ери на всій планеті проживало 200 млн. осіб. Приблизно через 18 століть, а точніше у 1830 р., населення планети становило 1 млрд. такої кількості населення досягло приблизно за 1 млн. років існування людської цивілізації. Зростання його чисельності до 2 млрд. досягнуто через 120 років, а третій мільярд — через 32 роки (1960). Через 15 років (у березні 1976 р.) кількість населення Землі становила 4 млрд. осіб , п'ятий мільярд було досягнуто на початку 1989 р., тобто менш ніж за 13 років, шостий мільярд за 11 років (у 2000р.), а до кінця 2100 р. чисельність населення за прогнозами стабілізується на рівні 12-13 млрд.

Згідно з даними відомого французького науковця Жака – ІваКусто, у 1991 р. з 5,6 млрд. жителів планети лише 500 млн. осіб жили добре, 1,7 млрд. не мали нормальної питної води, 900 млн. жили у безпросвітних злиднях. За даними ООН , у 1998 р. із 4,4 млрд. жителів країн, що розвиваються , 60 % позбавлені основних санітарних зручностей і майже третина — чистої води, 20 % — сучасного медичного обслуговування, тільки ж не відвідують школу з 5-го класу і позбавлені достатнього калорійного харчування. В наступні роки ситуація істотно не змінилася.

Щоб прогодувати, одягнути, забезпечити житлом невпинно зростаючу кількість населення, необхідно постійно нарощувати виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, збільшувати обсяг ви добування корисних копалин тощо. Внаслідок цього поступово вичерпуються природні ресурси, підвищується температура на Землі, забруднюється навколишнє середовище та ін.. Демографічний вибух спричиняє загострення таких глобальних проблем, як продовольча,

екологічна, сировинна, енергетична. Глобальні проблеми загострюють такі найважливіші чинники речового змісту:

1. Низький рівень впровадження ресурсо-таенергозаощаджуючих, екологічно чистих технологій. Внаслідок цього із загального обсягу природної речовини, що залучається у процес виробництва, форми кінцевого продукту набуває лише 1,5 %, а надр планети щорічно добувають майже 100 млрд. т руди, корисних копалин і будівельних матеріалів (по 25 т на кожного жителя).

Застосування недосконалих технологій, зокрема спалювання нафта, вугілля і природного газу, призвело до того, що у 1990 р. в атмосферу було викинуто 6 млрд. т CO₂ промислового походження. Вміст вуглекислого газу в повітрі щорічно зростає на 0,5 %, а за останні 150 років він зріс на 25 %, причому на 12 % — за останні 30 років. Найбільшої шкоди завдають теплові електростанції, які працюють на вугіллі. Вони оновлять 75 % усіх ТЕЦ і на них припадає третина всіх викидів CO₂. У пило-газових викидах міститься понад 1400 шкідливих для людини речовин.

Наслідок цього є збільшення концентрації в повітрі вуглекислого газу і зменшення — кисню. Вміст двоокису вуглецю в атмосфері зростає, тому температура земної поверхні за останні 100 років підвищилася на 0,6 %. Внаслідок цього підвищився рівень Світового океану на 10 %, а швидкість наступу океану на сушу постійно зростає і становить 1,1 см за 10 років.

2. Швидка урбанізація населення , зростання гігантських мегаполісів. Це супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автомобілізацією. Загалом, на 0,3 % території планети сконцентровано 40 % всього населення. Нині існують десятки міст, кількість мешканців яких перевищує 10 млн. У майбутньому чисельність цих міст та їхніх мешканців зростатиме. У містах зосереджена величина кількості легкових автомобілів. Нині у світі їх налічується майже 700 млн. За останні 30-40 років забруднення оточуючого середовища вихлопними газами зросло утричі.

3. Варварське ставлення людини до природи. Воно виявляється в вирубанні лісів, знищенні природних річок, створенні штучних водоймищ, забрудненні шкідливими речовинами прісної води.

З початку ХХ ст.. споживання прісної води зросло більше як у 7 разів, досягнувши на початку 90-х років майже 300 кубометрів. У найближчі 30 років споживання води зросте в 1,5 — 2 рази. Водночас, за даними Всесвітньо організації охорони здоров'я , майже 80 % усіх випадків захворювань пов'язані із споживанням неякісної води. Чверть людства відчуває її нестачу .

Хижацьке ставлення людей до природи виявляється також у втраті величезних масивів землі. За останні 100 років людство втратило 200 млн. км² землі , а нині щорічно губить майже 6—7 млн. га найродючіших земель.

Крім загальних причин загострення глобальних проблем, існує чимало конкретних щодо конкретної проблеми. Скажімо, продовольчу проблему , крім названих проблем, поглиблює також поширення пустель. Так, 53 %

території Африки і 34 % — Азії зазнають « наступу» пустелі. Значних збитків сільському господарству завдають пилові бурі, засолювання ґрунтів та ін.. Забруднення Світового океану посилюють морські катастрофи , під час яких у воду витікають мільйони тонн нафти тощо.

4. Загальними причинами загострення більшості глобальних проблем з погляду суспільної форми є, з одного боку, відносини капіталістичної власності, насамперед хижацьке ставлення монополій до природних ресурсів, навколишнього середовища , лісів, водних ресурсів, Світового океану тощо.

Відносини капіталістичної власності , реакційна політика окремих держав були основними причинами зростання не лише мілітаризації економіки, а й міжнародної напруженості, політики «холодної війни», постійних війн у різних регіонах нашої планети. Так, після Другої світової війни у 133 конфліктах загинуло понад 20 млн. осіб.

Нині на військові цілі у світі щорічно витрачається понад 900 млрд. дол., водночас на ліквідацію неписьменності дорослих у світі потрібно менше, ніж денні витрати на військові цілі.

Сутність глобальних проблем. Глобальні проблеми — комплекс зв'язків і відносин між державами та соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі , які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані внаслідок їх взаємодії.

Загострення глобальних проблем вимагає мобілізації всіх зусиль людства для їх вирішення.

Основні шляхи подолання глобальних проблем

Найважливішою глобальною проблемою є зростання витрат на військові цілі або їх надмірній обсяг у разі відсутності зростання в окремі роки. Це вимагає роззброєння передусім країн з надмірним арсеналами зброї. На зброю щорічно витрачається нині понад 900 млрд. дол., що дорівнює витратам праці в сумі понад 100 млрд. людино-років. Під військові бази відведено великі території , лише у регулярних військах зайнято мільйони осіб. Виготовлення та нарощування величезних арсеналів зброї завдає непоправних збитків навколишньому середовищу.

Пошуки шляхів демілітаризації економіки залежать насамперед від позиції Росії та США, на яких припадає лєвова частка ядерного потенціалу, або майже 90 % ядерних боеголовок світу.

Екологічна проблема та шляхи її подолання. Головні ознаки екологічної кризи : глобальні зміни клімату та виникнення парникового ефекту;безпрецедентні масштаби впливу на навколишнє середовище (потужність світової індустрії нині подвоюється кожні п'ять років), вихід людської діяльності за межі планети, в космічний простір, втягнення у процес виробництва всіх елементів біосфери(повітря, води, рослинного і тваринного світу) озонний шар планети зменшується , що може призвести до всесвітнього потеплення, танення льодів Арктики, затоплення значної

частини заселених районів Землі, до зростання руйнівної сили ураганів, тропічних циклонів, штормів. Проблема відходів. До відходів відноситься те, що людина викидає в процесі виробничої діяльності, нераціональних форм організації відпочинку, промислові та побутові вихлопні гази, пластинки, хімікати, гній з тваринницьких ферм, побутове сміття та ін.. За рік у світі нагромаджується 300-400 млн. т. небезпечних відходів. Особливо шкідливі радіоактивні відходи, радіоактивні нукліди.

Значні відходи нагромаджуються й у Світовому океані. Океанській планктон щорічно поглинає до 500 млрд. т вуглекислого газу, значна частина якого (майже 33%) осідає на дно. Щороку до Світового океану потрапляє від 1,7 до 8,8 млн. т нафти. Цей процес істотно впливає на вміст CO₂ в атмосфері планети.

Неоколоніалістська політика імперіалістичних держав у країнах, що розвиваються, призводить до отруєння значної частини території цих країн небезпечними для життя речовинами. Скажімо, американські фірми щорічно експортують у слаборозвинуті країни понад 150 млн. т отрутохімікатів, використання яких на території США було заборонено.

Для вирішення екологічної проблеми необхідно :

1. створення чистої вугільної енергетики, яка б працювала без викидів шкідливих газів. Все це вимагає більших витрат держав на природоохоронні цілі;

2. розроблення конкретних заходів щодо отримання екологічних стандартів, тобто стандартів чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності своїх енергетичних систем;

3. пошук ефективних важелів управління процесом зростання народонаселення з метою його стабілізації на рівні 9-10 млрд. осіб в середині XXI ст.;

4. припинення надмірного вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування, коли кількість посаджених дерев значно перевищує кількість посаджених дерев значно перевищує кількість вирубаних;

5. формування в людей екологічного світогляду, що дало б змогу розглядати всі економічні, політичні, юридичні, соціальні, ідеологічні питання як у межах окремих країн, так і на міжнародному рівні насамперед з погляду розв'язання екологічної проблеми, впроваджувати на всіх рівнях принципи пріоритету екологічних проблем;

6. значне збільшення витрат на подолання насамперед екологічної кризи за рахунок послаблення гонки озброєнь, зменшення військових витрат;

Паливно-енергетична і сировинна проблеми і шляхи їх вирішення

Використання паливно-енергетичних та сировинних ресурсів на нашій планеті зростає значними темпами. Щорічне споживання енергії у світі сягнуло нині понад 10 млрд. т умовного палива, а в 1950 р. становило приблизно 2,5 млрд. т. Внаслідок цього зростає енергоозброєність безпосередніх виробників. Нині промисловий робітник у процесі праці озброєний енергією приблизно у 1000 кінських сил. На кожного жителя планети припадає майже 2 кВт енергії, а для забезпечення загальних норм якості життя необхідно 10 кВт енергії на людину. Такого показника досягнуто лише у деяких найрозвинутіших країнах. Внаслідок цього, а також через подальше зростання населення планети, нераціональне використання енергії, сировини, нерівномірний розподіл паливно-енергетичних та сировинних ресурсів серед різних регіонів країн світу та інші фактори виробництво та споживання енергії і надалі зростатимуть.

Основною причиною загострення паливно-енергетичної проблеми з *погляду речового змісту* є зростання масштабів залучення природних ресурсів у господарський оборот та їх обмежена кількість на планеті. З погляду суспільної форми такою причиною є відносини капіталістичної, насамперед монополістичної власності, які зумовлюють хижацьку експлуатацію природних ресурсів.

Нераціональне використання енергоресурсів значною мірою спричинене неоколоніалістською політикою розвинених держав, зокрема «політикою дешевої сировини», яка знекровлює економіку країн, що розвиваються. Так, якщо 15-20 років для придбання одного трактора країни, що розвиваються, повинні були продати приблизно 11 т цукру, то нині — понад 150 т. З 200 млрд. дол., які споживачі розвинутих капіталістичних країн сплачують за сировинні товари, імпортовані з країн, що розвиваються, останні отримують лише до 30 млрд. дол.

Величезні витрати енергетичних ресурсів мали місце в затратній економіці колишнього СРСР та країнах Східної Європи.

Основними шляхами розв'язання паливно-енергетичної та сировинної проблем є :

- 1) використання таких основних видів відновлюваної енергії, як сонячна та вітрова, океанічна та гідроенергія річок;
- 2) структурні зміни у використанні існуючих не відновлюваних видів енергії, а саме: зростання частки вугілля в енергобалансі та зменшення газу і нафти, оскільки запасів цих корисних копалин на планеті менше, а їхня цінність для хімічної промисловості набагато більша;
- 3) вивчення запасів власних ресурсів з використанням найновіших досягнень НТР. Як відомо, нині розвіданий відносно неглибокий шар земної кори — до 5 км. Тому важливо відкрити нові ресурси на більшій глибині Землі, а також на дні Світового океану;

- 4) Для розв'язання проблеми голоду у цих країнах треба розширювати обсяг посівних площ, запроваджувати передову агротехніку, високопродуктивне тваринництво, високоврожайні культури, ефективні добрива та засоби захисту рослин тощо.
- 5) Встановлення національної народної власності на всі природні ресурси. Це певною мірою послабить процес пограбування імперіалістичними державами та ТНК паливно-енергетичних і сировинних ресурсів країн, що розвиваються;
- 6) Істотна зміна механізму ціноутворення на природні ресурси. Так, ціни на них у слаборозвинутих країнах диктують гігантські ТНК, які зосередили у своїх руках контроль за природними багатствами. За даними експертів ЮНКТАД, від трьох до шести компаній контролювати 80-85 ринку міді, 90-95 % ринку залізної руди. ТНК за допомогою політики «поділяй і володарюй» домагаються неузгодженості між країнами — експортерами природних ресурсів;
- 7) Протиставлення об'єднаній силі розвинутих країн стратегії об'єднання дій країн — експортерів паливно-енергетичних та сировинних ресурсів. Ця стратегія має стосуватися як обсягу видобудування всіх видів ресурсів, так і квот їх продажу на зовнішніх ринках;
- 8) Списання всіх боргів слаборозвинутих країн, сума яких перевищила 2,5 трлн. дол. Для виплати лише відсотків за ці борги не вистачає коштів, отриманих від розвинутих держав за експорт сировинних ресурсів. У 1988 р. загальна сума допомоги розвинутих капіталістичних держав країнам, що розвиваються, становила 90 млрд. дол., але за цей же рік виплати останніх у рахунок боргу і відсоткових платежів були на 50 млрд. вищі. Це найбільш за всю історію переливання капіталу з бідних країн до багатих. Деяке списування боргів найбіднішим країнам на початку XXI ст. не могло вплинути на цю негативну тенденцію.
- 9) Відмова від диктатури міжнародних капіталістичних організацій, насамперед МВФ. Надання допомоги країнам, що розвиваються, здійснюється за умов виконання практичних рекомендацій при проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. Така політика розвинутих держав, транснаціональних монополій та міжнародних організацій зумовила те, що країни «третього світу», де голодує майже 1 млрд. населення, субсидують економіку розвинутих капіталістичних країн, що призводить до економічної, паливно-енергетичної та сировинної криз.
- 10) Ліквідація тягаря гонки озброєнь у країнах «третього світу». Військові витрати цих країн досягають чверті витрат всього світу;
- 11) Нарощування випуску готової продукції країнами, що розвиваються. Це дало б змогу цим країнам збільшити доходи від експорту.

- 12) Надання можливості країнам «третього світу» самостійно розпоряджуватися своїми ресурсами, з метою значного збільшення валютних доходів. За рахунок цих коштів слід інтенсивно розвивати сільське господарство.

Питання для перевірки знань

1. Проаналізуйте сучасні визначення глобалізації та розкрийте її сутність?
2. Чим глобальна економіка відрізняється від світової?
3. Чому глобалізація є новим етапом інтеграційних процесів у світовій економіці?
4. Назвіть фактори глобалізації?
5. Яка потрібна модель глобалізації, на думку міжнародних експертів ООН? Назвіть її характерні ознаки?
6. Розкрийте суперечності глобалізації. Чи існує механізм їх вирішення?
7. У чому виявляється обмеженість неоліберальної моделі глобалізації?
8. Які ознаки характерні для синергетичної глобалізації (глобалізації з людським обличчям)?
10. Назвіть визначальні риси глобальних проблем.
11. У чому полягають суть глобальної екологічної кризи?
12. Охарактеризуйте необхідні умови забезпечення екорозвитку?
13. Які основні передумови вирішення глобальних проблем?
14. Шляхи подолання паливно-енергетичної кризи?

Список використаної літератури

1. Башнянин Г. І. Політична економія / Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв — К. : Ніка, Центр Ельба, 2007.
2. Борисов Е. Ф. Экономическая теория : учеб. для вузов. — 4-е изд., перероб. и доп. / Е. Ф. Борисов — М. : Высш.образ., 2006. — 391 с.
3. Бревнов А. А. Основы экономической теории : учебное пособие для вузов / Ин-т проблем рынка и эк.-экол. исслед. Одес. нац. полит. ун-т Мин-ва образ-я и науки Укр. — Х. : Одиссей, 2004. — 511 с.
4. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2008. — 491 с.
5. Душенькина Е. А. Экономическая теория : конспект лекций / Е. А. Душенькина — М. : ЭКСМО, 2008. — 159 с.
6. Курс экономики / Под. ред. Б. А. Райзберга — М. : ИНФРА-М, 1997.
7. Макконнелл К. Р. Экономикс : принципы, проблемы и политика : в 2-х т. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю - М. : Республика, 1992.
8. Політична економія : курс лекцій / В. М. Ковальчук, 4-е доп. і перероб. вид. — Тернопіль : Астон, 2009 — 415 с.
9. Основи економічної теорії / За ред. В.О. Білика — К. : Академпрес, 2004.

10. Основи економічної теорії : політекономічний аспект: підручник / за ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. — К. : Вища школа - Знання, 2001.
11. Економічна теорія : політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича — К. : Знання – прес, 2007. — 719 с.
12. Економічна теорія : політекономія – практикум : навч. посібник / за ред. В. Д. Базилевича — К.: Знання – прес, 2010. — 419 с.
13. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / В. М. Семененко та ін., за заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленко — К. : Центр учб. літ., 2010. — 354 с.
14. Економічна теорія : політична економія: підручник / за ред. С. І. Юрія — К.: Кондор, 2009 — 600 с.
15. Економічна теорія : Навч. посіб. / А. М. Андрющенко та ін. — К. : Центр уч. л-ри, 2009. — 517 с.
16. Самуэльсон П. Экономика : підручник / П. Самуэльсон — Львів : Світ, 1993.
17. Сажина М. А. Основыэкономическойтеории / М. А. Сажина, Г. Г. Чибриков — М. : ИНФРА, 2001. — 457 с.

Навчальне видання

Золотих Ірина Борисівна

Основи економічної теорії: курс лекцій
для здобувачів вищої освіти спеціальностей 051 «Економіка»,
073 «Менеджмент», 281 «Публічне управління та адміністрування»
денної та заочної форм навчання

Комп'ютерний набір і верстка І.Б. Золотих

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 9,0

Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі

Миколаївського національного аграрного університету

54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4490 від 20.02.2013 р.